

DƏMİRCİZADƏ Ə.

TYRK DILI

QİRAMMATİQA VƏ JAZB QAJDALARİ

İBTİDAİ MƏKTƏB ÜCÜN

A Z Ə R N Ə Ş R
Tədris-Pedagojzi Şöbəsi
B a k ı - 1 9 3 6

DƏMİRCİZADƏ Ə.

TYRK DILI

QRAMMATIQA və JAZB QAJDALARİ

İBTİDAI MƏKTƏBIN
DƏRDYŇÇY SƏNƏFƏ YCVN

ASŞÇ XMQ
tarafından təsdiq edilmişdir.

AZƏRNƏŞR
Tədris - Pedaqozi Şe'bəsi
BAKB-1936

§ 1. Sual və nəqli cümlələr.

... Qolxoz hərəkətləni daha iləri aparmaq, qolxoz quruluşunu tam genişləndirmək üçün nə tələb olunur?

Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, qolxozçuların tamamilə təmin olunmuş, vəçərmək üçün lazım olan torpaqla təminat tələb olunur. Sizin elə torpaqlarınız varmı? Bəli, var. Mə'lumdur ki, bütün yaxşı torpaqlar qolxozlara verilmiş və məhkəm surətdə onlara təhkim edilmişdir...

İkinci, bunun üçün tələb olunur ki, qolxozçular traktor və maşınlardan istifadə edə bilsinlər. Bunlar sizdə varmı? Bəli, var...

Nihajət, bunun üçün tələb olunur ki, hökumət qolxozcu kəndlilərə adamlar da, pulla da var qüvvəsilə yardım göstərsin və düşmən sənəflərin tər-təkyntylərinin qolxozçulara pozmalarına yol verməsin. Sizin belə bir hökumətiniz var-

mə? Bəli, var. Onun ədə işçi kəndli şura hykumətidir.

(Stalin, 1933-cü il 19 fevralda zərəcə qolxozçuların Birinci Yumun İttifaqı qurultajında da nitqindən.)

Təpşirəq 1. Joldaş Stalinin nitqindən alınmış parçadan jənyəndə çavayə olan sualları jazın. Hər bir sualın çavayəni jəni sətirdən jazın. Jazdıqyınəzə uqadan oqujun. Səsin tonuna gərə bunları myqajəsə edin. Su a l l y çymlənin axyərində hansə işarə var? Çavayə olan çymlənin axyərində hansə işarə vardır?

Sual bildirən çymləyə *sual çymləsi* deyilir. Sual çymlələri səsin ucalması ilə deyilir.

Sual çymləsinin sonunda sual işarəsi (?) qojulur.

Sual çymləsində *kim, nə, hara, hansə, nə çyr* kibi sual sözləri və ja—*mə,— mi,—mu,—my* kibi sual şəkilçiləri işlənilir; ms.:

Kim gəldi? *Nə* danəşyrsən?

Gərdymy? Bildimi? v.s.

Hər hansə bir mə'lumatə sadəcə bildirən çymləyə *nəqli çymlə* deyilir.

Nəqli çymlələrin sonunda səs alcağ.

Nəqli çymlənin sonunda neqtə qojulur; ms.:

Biz Leninin jolu ilə gedirik.

Təpşirəq 2. Aşağıdakı parçanı dəftərə köçürün və tələs olunən jerdə neqtə və ja sual işarəsi qojun.

Gecədən xəjli kecmişdi () Kəndin əsaqə tərəfindən həjəçanlı səs və kyj qalqdy () Bu səs və kyj icində, hət-ta, bir-iki gyllə saqqaltəzə eşidildi () Kəndin itləri hyr-məjə başladılar () Şirin juqudan ojadılmış kənd adamlarğ səs gələn tərəfə jyyjryşdylər () Kənd evləri bir-birindən uzaq və bəjyk bir məsafədə səpələnmiş olduqundan, haraja tələsən kəndlilər, tez jetişmək məqsədilə, cəpərdən aşır, arxlardan tullanıb, səs gələn səmtə doqru jyyjrydylər ()

Bir-birinə rast düşən kəndlilər:

— Nə olub ()

— Jənə nə vədəxtləq yz verdi ()

— Bu həşir kimin evindədir ()—deyə, soruşurdular.

(Sımyrəq)

Təpşirəq 3. Aşağıdakı parçadan sual çymlələrini təpəş dəftərə jazın; bunlarda sual sözləri və ja şəkilçilərinin altından çyzyq çəkin.

— Atandan, anandan, səjlə nəjın var?

— Coqdan gemylmışdyr topraqda onlar,

Yzlarını belə gərməmişəm mən...

— Harada jəşəjyrsən? Nə iş gəyirsən?

— Bir az jəqşə dekil işimin ədə,

Bir çyr kecirirəm mən də həjətə...

— Məktəbə gətməjə həvəsin varmı?

— Aj əmi, hec onu soruşarlarmı?

(M. Myslta)

Təpşirəq 4. Aşağıdakı çavayələrin suallarını dəftərə jazın və işarələrini də qojun.

—

— Mən tələvəjəm.

—

— Mən 5 nymrəli məktəbdə oqujularəm.

—

— Dərdynçy sənləfdajəm.

—

— Atam ipək qombinatında işləjir.

—

— Bəli, atamın savadı vardı.

—

— Savad qursunda oqumuş.

—

— Anam qooperativdə işləjir.

—

— Bəli, mən ə'lacəjəm.

Təpşirəq 5. Dərsintə aid, bilmədiyinizi sual formasında jazın myəlliminizə gəstərin.

§ 2. Nida çymləsi.

Təpşirəq 1. 9 janvar hədisəsini təsvir edən aşağıdakı parçanı oqujun və burada olan „Biz cərək istajirik“, „Biz jəşamaq istajirik!“ v.s. çymlələrinin səjlənişini Stalin joldaşın nitqindən alınmış parçadakı çymlələrin səjlənişi ilə myqajəsə edin.

Bu çymlələrin sonunda hansə işarə var?

Qanbъ vazar

— „Şahьmъz, vizə mərhəmət et!
— Şahьmъz, aç və sьrləq coquqlara jardьm et, əl uzat!“
Belə jalvarьşlarla nankor sarьn sarajьna jaqьnlaşan
kьtlələri saraj, gьllərlə qarşyladı.
Aç və sьrləq insanlarnьn yzərinə jaqьn qudurqan gьllə
danələri onlary bir-bir mejdənlən sovuq qucaqьna
uzatdı.

Coquqlar, qadənlər vaqrьşьdylar:

- „Biz cərak istəjirik!..
- Biz jaşamaq istəjirik!..
- Bizə mərhəmət!..“ (D)

Fikirlə varavar hiss (*şadlyq, təəccüb, qorqu* v. s.) bildirən
çymləyə *nida çymləsi* deyilir.

Belə çymlələr daha ucadan səjlənir.

Nida çymləsinin sonunda nida işarəsi (!) qojulur;
ms.:

Həjat şəndir, həjat zəngindir!
Rədd olsun savadsьzlyq!

Təpşьrəq 2. Aşaqьdadakь çymlələri oqujun və lazьm olan jerdə
nəqtə və nida işarəsi qojun.

Qadrolar hər şeyi həll edir

(Stalin)

Jaşasьn Marqs, Engels, Leninin vəjyk və məqlub edil-
məz vəjraçь.

Jaşasьn, xalqlarən doqma, sevimli rəhvəri vəjyk Stalin.
Qommunizm — vizim qьzyl vəjraçьmьz.

Mьvərəzə — mьqəddəs şiarьmьz.

(D. Bedni)

Təpşьrəq 3. Aşaqьdadakь şe'ri əzbərdən intonasija ilə oquməqь
əjrənlin.

Nə oldu o səzlərin?
Qərandь, necin, nədən,
Uzaq gərən gəzlərin?
Ojan!.. Mironic, ojan!
Ojan!.. Şanly qəhrəman!
Ojan!.. Dur, qalq ajaqal

Baq, ənyndə vəşьnlə
Sallajan al vəjraçь!
Ojan! Əmrymьzə jaz,
Sana əlym jaraşmaz!..

(M. Rahim)

Ş 3. Çymlə yzvləri.

Mьvtədə və xəvər.

Gьnəş doqdu. Səhər acьldь. Biz ojanьdь. Quşlar oqu-
jur. Coquqlar gylur. Itlər ojaşьr. Quzular mələşir. Jel əsir.
Cicəklər titəşir. Jəpraqlar xьşyləjə. Hava sərlnləşir. Ham-
mь sevinir.

Təpşьrəq 1. Juqarьdakь çymlələrin birinçy sөzyny *kim* və ja
nə sualb ilə əvəz edərək, oqujun, sonra suallarən çavəblərlən
jazьn.

Nymunə. Nə doqdu? *Gьnəş* doqdu. *Kim* ojanə? *Biz*
ojnadь.

Təpşьrəq 2. Ejni ysulla ikinçy sөzyn mynasib sualbənlən tarьv sual-
çavəv şəklində jazьn.

Nymunə. Səhər nə oldu? Səhər acьldь. *Hamь nə edir?*
Hamь gylur.

Çymlənin iki əsas yzvy olur: 1) *mьvtədə*, 2) *xə-
vər*.

1) *Mьvtədə.*

I. *Mьvtədə* çymlədə *kim*, *nə* suallarəndan birinə
çavəv olur; ms.:

Jusyf oqujur. — *Kim* oqujur? — *Jusyf*.

Qələm sьndь. — *Nə* sьndь? — *Qələm*.

II. *Mьvtədə* çymlədə iş gərəni bildirir; ms.: *Jusyf*
oqujur (oqumaq işini gərən *Jusyfdyr*).

III. Ja da, çymlədə səjlənilən əlamətin, kejjijətin,
həkmьn səhibi olur; ms.:

Qələm qaradьr (qarəlyq əlamətinin səhibi qələm-
dir).

Mьvtədə ymumijjətlə çymlədə bir iş, hərəkət v. s.
əzyne isnad olunan sөzdyr; ms.:

Qələm sьndь. Kaqьz çьrəldь. v. v. k.

2) *Xəvər.*

Çymlədə *mьvtədəja* aid işi, hərəkəti, *hadisəni* və
həkmь bildirən sөzə *xəvər* deyilir; ms.:

Juqarьkь çymlələrdə „*oqujur*“, „*qaradьr*“, „*sьndь*“,
„*çьrəldь*“ sөzləri birər xəvərdir.

Tapşırıq 3. Aşağıdakı parçanı dəftərinizə yazın və myvtədanın altından bir, xəbərin altından iki çubuq çəkin.

Gynəş batır. Hava dutulur. Quşlar oqujur. Otlar zymırd rənginə bojanır. Meşə javaş-javaş qaranlıqlaşır. Kəlgə hər jeri byuryjyr. Gej qaralır.

Quşlar javaş-javaş susur. Hamı ujujur. Meşə ujumajyr, uquldajyr.

Artıq dan jeri açarır. Gynəş gözələrini acır. Quşlar gynəşi salamlajır. Mən sevinirəm.

Tapşırıq 4. Juqarıdakı cümlələrdə myvtədə və xəbərdən başqa sözləri göstərin: bunlar həm jalıbz, həm də myvtədə və xəbərə birgə oqujun.

Bu sözlərin cümlədə nə kibi vəzifə daşırduqluqna diqqət edin.

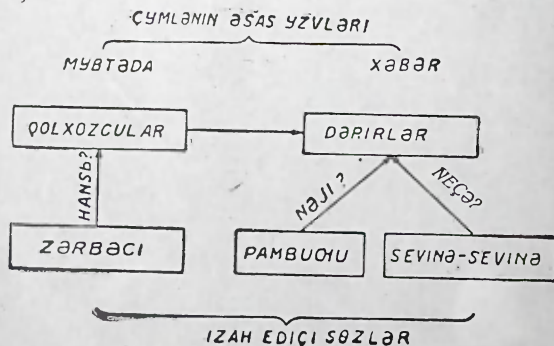
Cümlədə, myvtədə və xəbərdən başqa ayrı sözlər də ola bilər. Bunlar cümlədə ja myvtədənz, ja da xəbəri izah etdiklərinə görə, *izah edici* sözlər adlanır; ms.: *Qara qojun aqşam kəsildi.*

Hansı qojun? Qara. Nə vaqt kəsildi? Aqşam. Burada (*qara*) myvtədənz, (*aqşam*) xəbəri izah edir.

Izah ediciləri olmayan cümlə — *myxtəsər*, izah ediciləri olan cümlə isə, *myfəssəl cümlə* adlanır.

Tapşırıq 5. Izah ediciləri myvtədə və ja xəbərə aid olduqunu göstərən aşağıdakı sxemany dəftərə çəkin.

Zərbəci qolxozcular pambuq sevinə-sevinə dərirlər.

Tapşırıq 6. Aşağıdakı cümlənin sxeməsənz çəkin.

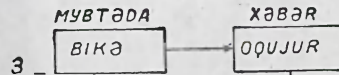
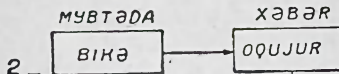
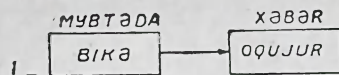
Bəyik qardaşım rəjondan qajıtdı.

Izah edicilər jalıbz myvtədə, xəbərin dejil, bir-birinin də mənasənz izah edə bilir, ms.:

Bikə qalın kitabı oqujur.

Bu cümlədə (*qalın*) sezy (*kitabı*) sezyyny izah edir ki, bunların hər ikisi də izah edicidir.

Tapşırıq 7. Daha ayrınlıq anlamaq ucun aşağıdakı sxemələrə vəzifə və bunlar müqajəsə edin.

Təpşiriy 8. Aşağıdakı cümlələrdən izah ediciləri tapın; mütəadə, ja xəbəyə və ja izah edicijə aid olduqunu göstərin.

1. Şen və cicəkli bahar jeniçə girir.
2. Mən uça və qarlı dağlarda sijahəti coq sevirəm.
3. Bizim qolxozumuz iki jyk avtomobili almış.
4. Mən joldaşım Səjjarədən bir dəftər aldım.
5. Məktəvimizdə əlacs tələbələrimiz coqdur.
6. Mən sənəfətimizin qabaqcıl tələbələrindənəm.

Təpşiriy 9. Juqarıdakı (1,2) nymrəli cümlənin sxemasıny dzyəldin.

Təpşiriy 10. Aşağıdakı parcadan əvvəl myxtəsər, sonra myfəssəl cümlələri tapın dəftərinizə jazın.

Bahar jeniçə girmişdi. Qarlı, vöranlı qıfşın dondurucu pənçəsindən qurtulmuş olan hər şey dircəlməyə, çanlanmağa başlamışdı. Gəy gylırdy. İnsanlar sevinirdi. Hər şeydə bir jenilik dujulurdu. Qıfşda isti jerlərə ucub getmiş quşlar, javaş-javaş toplanırdı. Arılar pətəklərindən sığqıv jeni vəl toplamaq ucun, cicəklərə qonurdu. Təviətdə olan bu dəjişmə, kəndilərə də təsir etmişdi. Namədə calışmaq həvəsi vardı. Çytcylar hazırlanırdılar. Traqtorlar dylzərə hənirti salırdı. Gynəş sevinirdi. Bulutlar isə, vəzən janpan dylzərə su sərələjirdi. Hər jer şad idi. Namə calışırđı.

(A. Şaiq)

Myxtəsər cümləni myfəssəl jarmaq ucun izah ediciləvə etməli; myfəssəl cümləni myxtəsər jarmaq ucun izah ediciləri atmalıdır.

Təpşiriy 10. Aşağıdakı myxtəsər cümlələri myfəssəl jarpın.

Mən gəldim. Sərijjə oqujur.

İnsán calışmalısđı.

Jaz gəldi. Gyllər acılsđ. Əli calışır.

Səlim jazır.

Sən oqudunmu?

Təpşiriy 11. Aşağıdakı myfəssəl cümlələrdə izah ediciləri göstərin.

Sona bu il coq calışdı. O dərsini vaqtlıvəvaqtında hazırladı. Sona məktəvdə birinçi tələbə oldu. O, əlacs adın aldı. Sona ilin axırında butyn dərslərdən əla qijmətlə

beşinçi sənfa kecdi. Sona bir coq hekajə kitablarə oqumuşdu. O, oquduqlarəny joldaşlarına da səljəjirdi. Sona dil və ədəbijjat dərslərini hamıdan jazqş bilirdi.

Təpşiriy 12. Aşağıdakı cümlələrdə voş vuraqılmış jerləri dəymləqlər arasındakı səzlərə doldurun.

Mən bilirəm. Mosqva mərkəzidir. Bahar gətirir. Savadsızlıq vəladır. Stalin rəhbəridir. Sən oqujursanmı? Qolco maq dyməndir. İşci sənəf qurur. Qadınlar azaddır. M. Qorki jazırsızdır.

Нүмүн. Мақсим Қирки бөйк пролетар жазысыдыр. (Дəрсими, өлкəмизин, шенлик və сеvinc, инсана, дунја пролетариатынын, китав, бизə, сөнфи, сөнфисіз чəмијјат, Şuralar өлкəсиндə, бөйк пролетар.)

Təpşiriy 13. Aşağıdakı cümlələrdə izah ediciləri tapın mütəadə və ja xəbəyə aid olduqunu göstərin.

Biz jeni həjat qururuq. Biz jeni qomunizm çəmiјјəti qururuq. Şuralar İttifaqının proletariatı bu işdə sarsılmazdır. Dynja proletariatı bizdən ayrı deјil. Biz də, jeni çəmiјјəti dynja proletariatının azad olmaları ucun qururuq.

§ 4. Хитав.

Əhmədəli hec voş oturmurdu, iş gerənlər novbə ilə önu kəməjə caqırsđı:

— Əhmədəli, sıfrə sall!

— Əhmədəli, soqan gətir, bu azdır!

— Əhmədəli, odun gətir!

— Əhmədəli, əlim vulaşırды, gəl çivimdən vurun jajlıqымь сықart.

— Əhmədəli, gətyr bunu buradan, o jana qoj!

Bu kibi aйтməz-tyкənməz işləri Əhmədəli əəryrdy.

(Qantamir)

Təpşiriy 1. Juqarıdakı parcası, aşağıdakı parca ilə muqəjəsə edin, „Əhmədəli“ sezyunyn nə ucun işləndijini əjdənləşdırın.

- Syfrə sall
 — Soqan gətir, v ə azdır!
 — Odun gətir!
 — Əlim bulasqadı, gəl çivimdən vurun **жайықарып**
 сықарт!
 — Getyr vunu buradan, o jana qoj!..“

(*Qantəmir*)

Çümlənin *kimə* və *ja nəjə* myraçətlə səjlənilidijini bildirmək ucyn işlədilən sözlərə *xitas* dejilir; ms.:
 Juqarıdakı parçada „*Əhmədəli*“ sözy *xitəvədr*.
 Xitas, digər çümlə yzvlərindən *vergył* ilə ayrılyr.
 Çümlənin başında gələn xitəvdən sonra *vergył* qojulur; ms.:

Pioner joldaş, əlkə mydaxəsinə hazırl ol!
 Çümlənin ortasında olan xitəvən hər iki tərəfinə *vergył* qojulur; ms.:

Catlayır, Xanvəçə, qəndən yrajim.

(*Səbir*)

Çümlənin sonunda olan xitəvdən əvvəl *vergył*, sonra isə (mə'naja gərə) ja sual, ja nida işarəsi qojulur; ms.:
Məktəbə gedəcəksənmi, Rəna?
Syryny dəndər, covan!

(*O. S.*)

Xitas—bir və ja bir necə sözdən ibarət ola bilər;
 ms.:

Səjjarə, nə ucyn gəlmədin?

Pioner joldaş, Leninin vəsijjətini unutmal!
Bytyn əlkələrin proletarlarə, aırləşiniz!

Tarşırq 2. Aşağıdakı parçanı dəftərlinə yazın və xitəvə sözlərinin altından çyzyq çəkin.

„Sən, aj qoça vələqəy!
 Mənim həlymə açıl
 Məni buraq dənizə,
 Nə lazımsa, mən sizə
 Verərəm əvəzinə“.

— „Vələq, vələq, qyzy vələq!
 Jolların olsun acıq.“

Bir şey lazıym dejil vizə.
 Get, azadə bu dənizə!“

* *

„Qoça etmə ahy-zar!
 Hər dərdin carəsi var“.

* *

Aj dəli, ahmaq kişi!—deyə—çoşdu, vələqəy.
 — İstədiyin hələ bir evçik oldu, a qanmaz!

„Nəcəsiniz, aj xanım? Nəcəsiniz, sultanım?
 Razıynızmı indi bu haldan, gəzəl xanım!?“.

(*Puşkin*)

Tarşırq 3. Bu parçalardakı neqtələrin jerinə lazıym olan işarələri qojun və dəftərlinə yazın.

„Ej havada uçan durna...
 Bizi qojub, qacan durna...
 Get, xoş gəldin, səfa gəldin,
 Gələcəksən hacan durna...“

(*Rəşid Əfəndizadə*)

Bir zaman havada qanad saqlayın,
 Səzım vardır sizə... durnalar...
 Qatırlaşsın, nə diyardan gəlisiz,
 Bir xəbər versəniz vizə... durnalar...

(*Vaqif*)

Zejnəv xanım—Joldaşlar... Bu vərədə Firqə Mər-kəzi Qomitəsinin əjdən qərarı və artel nizamnaməsinin gəstərişlərini pozmuşsunuz.

Avdulxələq—Joldaş...vəs mən iki çyt kəl və uc atım ortalıqda qojanda, Bıylıl Çəfər bir inəjini də qojmasa, onda bu nə ortaqlıq olur...

Zejnəv—Joldaş Avdulxələq... gerynyr, siz arteli jan-lyş başa dışmyşsynuz..

(*Qantəmir*)

Tarşırq 4. Aşağıdakı parçada çümlələrin başında olan xitəvə sözlərin ortaja, ortada və sonda olanlarına başa kecirərək, dəftərə yazın.

— Joldaş, sakit olun, jerinizdən danışmājın!

— Joldaş, nə ucun danışımağın, aqzın baqlı deşil ki... gormyrsən nə deşil!

— Joldaş Abdulxalıb, məruzənin axırında söz al, danış! Hər şeyin bir qajdası var.

— Qajda ancaq mənim ucun qojulubdur, joldaş?!
— Ücünçü noqsan bundan ibarətdir ki, baqlısla Abdulxalıb joldaş, artellərin başında məsul rəhbər olmağabdır...

(Qantəmir)

Taşsırbəq 5. Aşaqədə dərnəqlər arasındakı xitab sözlərini münasib cümlələrdə, nəqlələrin jərində jərləşdirin və dəftərinizə jazın.

..... elkə mydafəəsina hazır ol!.. dərs vaqtı sakit otur!.. Cinin azadlıqı uqruna var qyvənələ carpış... birləşin!

..... mystəmləkəci aqalara qarşı isjan jarat... faşizm ilə amansız sürətdə vuruşun! Bəşdir, bu qədər başlama fərjadə... Məni baqlısla... bu gyn gələ bilməjəçəjəm.

(Pioner joldaş, ej cinli qardaş, dınja profetarlar, ej məzlum Şərq. Almanja işçiləri, əkinçi, əziz joldaş).

Taşsırbəq 6. Buyn məktəb tələələrinə myraçəətlə, təmizliyə aid bir şiar jazın. Joldaşınızdan istifadə ucun bir qələm istəjin. Sənif joldaşlarına, divar qəzətəsinə məqalə vermələri ucun, myraçəətdə bulunun.

Taşsırbəq 7. Aşaqədəki parçanı dəftərə jazv əzbərləjin.

Bəşdir, bu qədər başlama fərjadə, əkinçi!

Qojma əzyny, tylkylyjə, adə, əkinçi!

Cəltik də gətir, arpa də, buqda də əkinçi!

Joqsa, sojaram lap dərini, adə, əkinçi!

(Səbir)

§ 5. Bir necə mübtədaly cümlə.

Mən məktəbə gedirəm. Sənif joldaşlarımdan Səlim, Nazlı dəxi gələçəklər. Biz orada dərs oqujaçajıq. Sonra mən, Səlim və Nazlı vərəvər gəzməjə səqəçajıq. Bizdən başqa, Nəçivə ilə Səjjarə də gələçəklər. Bizim əlimizdə kitab, dəftər, qələm və kağız var.

Taşsırbəq 1. Juqarədəki cümlələrin mübtədalyarın jərində jərləşdirin. Birdən artıq mübtədasy olan cümlələri ayrı-ayrı bir sýtunda jazın.

Bir cümlənin bir mübtədasy olduqu kiwi, bir necə mübtədasy də ola bilər.

Bir necə mübtədaly cümlələri səjləjəndə, mübtədalyarın arasında bir *valaça dajanylər*, jazanda isə onlaraın arasında *vergyl* qojulur; ms.:

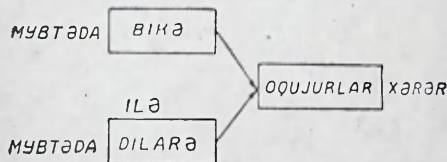
ajb, qurd, tylky və dovşan meşədə jaşajır.

Cümlədə iki mübtədə olarsa, aralarında *vergyl* əvəzinə (*və*), jaxud (*ilə*) baqlajıçəşy qojulur; ms.:
ajb və qurd meşədə jaşajır və ja; ajb ilə qurd meşədə jaşajır.

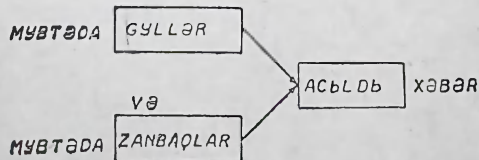
Cümlədə mübtədə ikidən artıq olarsa, əvvəlkiilər *vergyl*, axırınçy isə (*və*) baqlajıçəşy ilə ajrlılır; ms.:
ajb, qurd, tylky və dovşan meşədə jaşajır.

Taşsırbəq 2. Aşaqədəki cümlələrin xətəməşinə diqqət edin:

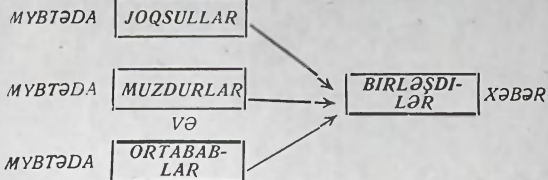
1. Biki ilə Diləre oqujurlar.

2. Gyllər və zənbaqlar acıldı.

3. Joqsullar, muzdurlar və ortabablar birləşdilər.

Təpşirəq 3. Aşağıdakı cümlələrin sxemasını, juqarıda göstərdiyimiz kimi çəkin.

Bikə ilə Fatma gəzişirlər. Əli, Səjjarə və Bəsdə qolxoza getdilər.

Traqtor və qombəjn kənd təsərrüfat maşınlarıdır.

Təpşirəq 4. Aşağıdakı parçada olan cümlələri tək-tək jazın və hər cümlənin myvtədəsənyə təbə altından çəzək çəkin, sonra hər cümlədə olan myvtədəsənyə mığdarını cümlənin sonunda dəyriqlər arasında göstərin.

Maj vajratmıdır. Kucələr, evlər, zavodlar, məktəblər vəzədilmiş. İşçilər, qolxozçular, tələbələr nymajışə səqtmışlar. Qızıl əskərlər, qırtmız millislər, şəfqət vaçylarə nizamla kecirilər. Gejdə aeroplanlar, paraşytcylər quş kimi syzyrlər.

Balaça uşaqlar, pionerlər şen səsləri ilə şərqə oqujurlar.

Təpşirəq 5. Bu parçalarə jazın, lazımı du rqu işarələrini qojun.

Ajə, çanavar, tylky meşədə jaşajır. Alma, armıd, alca və giləs baqda olar. Palıd, qaragaç, fıstıq meşədə olar.

Alma palıd şam aqaçə hal ilə
Ejlədilər vəhs bu minval ilə.

**

Dəçəl mejmun colaq ajə səp keci
Bir ulaqa joldaş oldu hər usy.

**

Atlar, əkyzlər kotana gyc verir.

Bir necə myvtədəsə cümləni myvtədəlarənyə sajb qəderək tək myvtədəsə cümlə halına salmaq olar; ms.:

ortabas. joqsul calışır.
ortaba calışır, joqsul calışır.

Təpşirəq 6. Aşağıdakı bir necə myvtədəsə cümlələri tək myvtədəsə cümlə halına salın.

Aj və ulduzlar gilyrdy. Bulud, duman və cisikin çəkilmişdi. Sevinç, nəşə hər tərəfi byrmyşdy. İnsanlar, hejvanlar və bitkilər sevinirdi. Jer, gejdə, dəniz nəşəli idi, cynky bahar artıq girmişdi.

Nymunə. Aj və ulduzlar gilyrdy.
Aj gilyrdy. Ulduzlar gilyrdy.

Bir cır xəbərlı, myxtəlif myvtədəsə bir necə cümləni bir necə myvtədəsə bir cümlə halına salmaq usyn xəbərlərdən biri saqlanıb, myvtədəlarə janaş jazylaraq, aralarına ja *tergyl*, ja (*və*) qojulur; ms.:

Ziva jazır. Savir jazır.

Ziva və Savir jazır.

Təpşirəq 7. Aşağıdakı bir cır xəbərlı, tək myvtədəsə cümlələri coq myvtədəsə cümlə halına salın.

Sara calışır. Səjjarə calışır.
Daqlar jaşllanmış. Baqlar jaşllanmış.
Aqaçlar jaşllanmış.
Jer gilyrdy. Gejdə gilyrdy. Təbiət gilyrdy.
Ajə meşədə jaşajır. Tylky meşədə jaşajır.
Çanavar meşədə jaşajır.

§ 6. Bir necə xəbərlı cümlələr.

Rystəm dəfdərcəsini o yz. bu usynə vaqde, varaqla, bir aq səhifə acdı. Əlini qoltuq çibinə saldı, qarandaşını aqtardı, tapı bilmədi. O, bir-birindən aralı qalıb qaşlarındı catdı, fikrə getdi, dısyndy, uzun myddat dısyndy, sonra qarandaşını kənd qooperativində Gylzara verdijini xətlədi...

Rysəm qolxozun iləriləməsi usyn coq zəhmət çəkmış, dəfərlə dəirəje getmiş, qolxozun tələv və ehtijaç usyn lazımlı gələn iqdamatda bulunmuş və nəticədə də, qolxoz usyn kənd təsərrüfat maşınları almaqə myvəffəq olmuşdu.

(Sımyraq)

Тарсырба 1. Јуqарыдакы цумлалери дaфтеринизa жазып вa хaвaрлaрин aлтынaн цызыq cакин. Сoнрa, хaг цумлaдa нeсe хaвaр вaрсa, цумлaнин сoнундa дaрнaqlaр aрaсындa гeстaрин.

— Тaк хaвaрли цумлa oлдуду киви бир нeсe хaвaрли цумлa дe oлa билeр.

Бир нeсe хaвaрли цумлaни oдуjаркaн, хaвaрлaрин aрaсындa бир аз дaжaнылыр; jазаркaн, хaвaрлaрин aрaсындa *вергыл* qojулур; ms.:

гунaш сыqды, алaтa ишыq салды.

Бир цумлaдe ики хaвaр jанaшы oлaрсa, aрaларындa jа *вергыл*, jа дa (*вa*), (*hаm*) v. s. вaqlajычулар ишлeдилir; ms.:

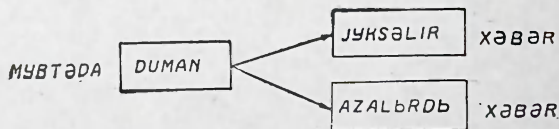
duman jyksalir, azalырды;

duman jyksalir вa azalыр;

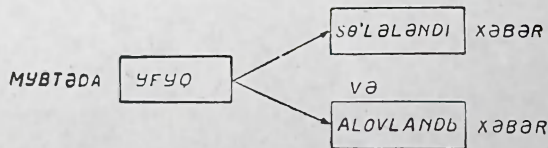
man hаm jazыram, hаm dа oqujoram.

Тарсырба 2. Ашаqыдакы схемаларa диqqатлa вaрпын вa китавыныздaн вeлe бир нeсe хaвaрли цумлaлeг тарып схемаларын дaфтердe cакин.

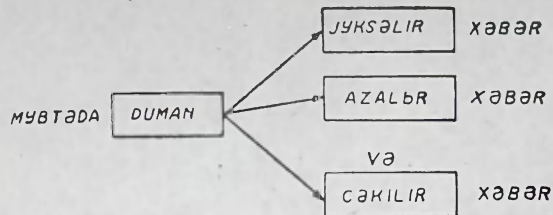
1. Duman jyksalir, azalырды.

2. Yfyq шe'lələнди вa aловланeб.

3. Duman jyksalir, azalыр вa cəkilir.

Тарсырба 3. Ашаqыдакы цумлалери дaфтерa жазып вa хaвaрлaрин aлтынaн цызыq cакин.

Анра филa жаqынлашыды, onun xortumundan qucaqlady, eрdy. Fil oqlaн xortumuna alды вa havaja qaldырды.

—Buraq, Qatъ! Buraq! Vaqъtm joqdur—dejъ. Анра quş-qырды. Fil Анраны jерe qojdu. Qulaqlарынъ acды, ваşынъ bulady вa gөzlərini uşaqа zilledi. Анра qacыv getdi. Fil dа qumun ystә cәkilәn dairә jанында durdu.

Uşaq imәklәjir, eşәlәnir, o jan-vu-jana jumalanырды. Qumu alыv, vaşыndan aшаqы tekyrdy. O imәklәjә-imәklәjә cizgidәn сыqmaq istәrkәn. Qatъ onu alыv, dairәnin ortasyна qojurdu.

Uşaq бир jerdә oturus ojnamaqdan jorulmuşdu, darы-xырды. O, шылаqлыq etmәjә vaşlajыр, aqlajыр, tәpiк atырды. Fil jанында duruv, gөzәtcilik edirdi.

(Plavilşiqov)

Тарсырба 4. Ашаqыдакы цумлaлeрдe lazым olan дuрqu ишaрәлeрини qojун.

Биз dajanмыр jyryjyr qoşuruq Qəlbimizdəki həvəs dаşыр çoşur вa бизi hәrәkәtә gәtirir

Uzaqlarda gөrylән Qafqaz daqlарынын qarlı tәpәsinә tamaşa edir şerинlәjir вa dәrin-dәrin nәfәs alырыq insan bu azad dynjada uzun zaman jaşaja idi varlyqyn gөzәllijini doja-doja sejr ede idi

Tapşırmaq 5. Aşağıdakı cümlələrdə neqətə jirlərinə mynasib və aqla jəzə bərdən qoşun və dəftərinizə kecyryn.

1. Mən kitabı tamam oqudum. Başa dysmədim.
2. Qətbəjn bicir. Dəjyr. Sovurur.
3. Biz məktəvdə oqujuruq. Ojnaljəryq.
4. Onu soq aqterədm. Təra bilmədim.
5. Leninin kitabları bə qışmən oqumuşam. Oqujaçaqam.
6. Bika soq saljşdy. Bu il vaqda getməjə myvəffəq olmadı.

Tapşırmaq 6. Aşağıdakı tək xəvərli cümlələrin bir tipli myvtədələrlə birləşdirib soq xəvərli cümlələr halına salın.

Mən jazlym. Mən oqudum. Mən soq saljşdy. Onun atası hər gün şəhərə gedir. Onun atası aqşamta qədər saljşyr. Onun atası aqşam evlərinə qajydyr.

Biz vaqda getdik. Biz vaqda ojnadıq. Biz məktəvə qajytdıq.

Su insana fajda verir. Su bitkiləri jasadır. Su hər şeyə jaraşyr.

Tapşırmaq 7. Aşağıdakı pərcədə myvtədə və xəvəri tərən; sonra, hər xəvərə gərə bir tək xəvərli cümlələr dyzəldin.

Jenə od tutdu, dan jeri jandy.
Şe'lələndi yfyq, alovlandı.
Şəkilir, jykşəilir, duman uçalır,
Jer zyndən javaş javaş azalır.

(A. Sihət)

Mytunə. Dan jeri jenə od tutdu. Dan jeri jandy.

§ 7. Həmçins izah ediçilər.

1. Arqaja, qavaqda, saqda və sola göz gəzdirirəm.
2. Aqdaqların arasından kecən dar və əjri-yjry jollarla gedirik.
3. Qalın meşənin cətin və çən səqə bərdar jolları bə keşiv qurtarmışyq.
4. Biz asudə və rahat gedirik.

(Qantəmir)

5. Bytyn dynja əməkçilərinin, Şərq məzlumları bə bə tənə SŞÇİ hər gün artır, hər an inkişaf edir.

6. Ələmizin hər şəhərində, hər rayonunda, hər kəndində jorulmaq bilməjən qəhrəmanlar sosializm quruluşu oqurunda sarıyşylar. Sara kitab, dəftər və qələm aldy.

Tapşırmaq 1. Juqarədakı cümlələri dəftərə jazyn. Hər bir cümlədə ejni suala çavab olan sözlərin hansı suala çavab olduqlarını dyraqqlar arasında gətərin. Sonra çavabı bə jazyn.

Mytunə. Sara (nə) aldy?—Kitab, dəftər, qələm.

Cümlədə ejni suala çavab olan bir necə izah ediçi ola bilər; ms.:

Sərija kitab, dəftər, qələm və kaqəz aldy.

Bir cümlədə ejni suala çavab olan bir necə myvtədəja, xəvərə, ja izah ediçilərə *həmçins yzvlər* dejilir.

Həmçins yzvlər arasında azaçyq dajanylar, jazya isə, bunlar bir-birindən vergyllə ajrlыр.

Həmçins yzvlərin arasında bə'zən (*və*), (*həm də*), (*ilə*) vaqlajyşylar da qojulur; ms.:

Fatma ilə Salimə oqujurlar.

Mən jazıram, həm də oqujoram.

Mən gyl və cıcək darıram.

Tapşırmaq 2. Aşağıdakı pərcənin dəftərinə jazyn və həmçins yzvlərin altından çyzyq cəkin.

Qoçanın tutqun, qызarmış və şişmiş xəstə gözleri rahatsız bir surətdə qырыр; vyzymış sifəti isə, joruçu bir mə'jusluq ifadə etməkdə idi. O, tez-tez javaşqadan əksyryr, o əksyryrək, nəvəsinə vaqyr və əli ilə aqzı bə duturdu. Bu əksyryk xərbətlə və voquçu idi.

(M. Qorki)

Tapşırmaq 3. Aşağıdakı cümlələri dəftərinə jazyn və lazıy olan duruq işarələrini qojun.

Meşədə vəhşi əj bə jərtə bə qurd hiləkar tyky jəşajyr Bizim vaqçada qərənil vənəfşə zanaq və gyl var Mən vaqdan qyzylyl vənəfşə və qərənil dərdim Qyşda sərcə qarqə gəjərcin isti jərlərə getmirlər

Qışda qar daqlar, baqlar, açaqlar, aq gejjindirir
Sərcələr damlara otaqlara girib jəm aqтарыrlar
Kecəri quşlar qışda Məsrə Hindustana və Baqdadə
kecyrlər.

Tarşyrbq 4. Aşaqədəkə nymünə və misallara vəqəy bitkilərin
harada bitdiklərini gəstərən dörd çymlə düzəldin və dəftərinizdə
əir qajda yazın.

1. Tarlada bitir.
2. Bostanda bitir.
3. Baqda bitir.
4. Meşədə bitir.

(Buqda, arpa, alma, arməd, ərik, qarğy, jemiş, xijar,
pamidor, vadətçan, fəndəq, qoz, kələm, lovja, paxla,
qartof, palə, fəsdəq, qaraqaq.)

Nymünə 1. Tarlada buqda, arpa . . . bitir.

Tarşyrbq 5. Aşaqədəkə həmtçins yzly parçanə, durqu işarələ-
rinin tələv etdiji kiəi, oqumaqə eyrənin.

Stalinə.

...Acıydy hər gynyv, ilin cəcəji,
Şirvanəy, Muğanəy, Milin cəcəji...
Qəzyl don gejjinir, bu daq, bu aran,
Portaqal jetirir bizim Lənkəran.

Jyklənir Şəkinin ipək mallarə,
Quva xalçasəyən qaza xallarə.
Hər daşyən altənda bir mə'dənim var,
Adənlə fəxr edən bir vətənim var.

Jyldəzlar daqəyəy jərə sacəyən,
Qremlin qarəylarə Şərqə acəyən.
Bizimdir bu həjat, bu jər, bu hava!
Baq və qəzyl Bakə, qəzyl Mosqval!

Bir çyt oqul kiəi gedir janaşə,
Gedir karvanəyəy gynyəşə qarşə...
Sənə bir gynyəşdən, qyvətdən salam!
Şeyrdən, ilhamdan, sə'ətdən salam!

(S. Vurqun)

§ 8. Əmr bildirən çymlələr.

„Padşah, öz xalqəna jərdəməy əsirgəmə! Xalqlə sənin
arandakə divarlarə jəq, vujur və and ic ki, bizim rəçalə-
rəyəy jərinə jetirilsin. O vaqt Rusiyanə xoşbəxt edərsən;
əksinə olduqda, biz buradaça ölməyə hazəyrbq. Bizim an-
çaq iki jolumuz var: azadlıq və xoşbəxtliq və ja qəbr!“

(1905-ci ildə Petroqrad işçilərinin çarə verdikləri ərizə—Lenin — „1905-ci il
inqilabə haqqında məruzə“.)

„Tap vələqəy bu saat, durma, dajanma, tez get.
Səzlərinə sən dinlə, qulaqəyən ac, eşit.“

(Puşkin)

Tarşyrbq 1. Juqarəda verilmiş parcalarə oquduqdan sonra, qara
hərflərlə jəzəlməş səzləri sərə ilə dəftərə jəzən və altəndan çəzəq
çəkən.

Fə'lin, rəça, vujruq, xahiş bildirən şəklinə *əmr*
formasə dejjilir; ms.: jəz, eyrən, oqu v. v. k.
Əmr formasə olan çymləjə də *əmr çymləsi* deji-
lir; ms.:

Jəzəy jəz, qurtar.

Dərsini oqu v. v. k.

Əmr çymləsinin sonunda ja *noqtə*, ja da *nida*
işarəsi qojular.

Tarşyrbq 2. Bu parçanə dəftərə jəzən və əmr bildirən feillərin
altəndan çəzəq çəkən.

Vələq ona dedi ki, „Dajanma, get evinə,
Arxajən ol, jollaram sizə saqlam bir təkne.“
Qoça kişi sevinçək qajətdə daxməyəna,
Şirin-şirin səs verdi arvadəyən səsina.
Jeni təkne gəlməşdi,... ançaq nədənsə arvad,
Əvvəlkindən də artəq hirsli ejlədi fərdad.

Dedi: „Sən nə axtarısan, əj qoça qalib kaftar. Adam gedib, vələqdan təkçə bir təkne istər? Boş təknedən nə sığar, bir de gerym jaramaz. Hajdı qalq, get əqilsiz, qajst geri, a qanmaz. Get vələq aqtar, tap, bir ev istə özündən“.

(Puşkin)

Tarşybıq 3. Aşağıdakı parçada əmr cümlələrini tarə dəftərə jazıb və əmr formalı feilləri sığarəv kök və şəkillilərinə ajərbən.

„Sakit olun, bu içlasdı, joldaş Əmir, nə çyr lazımdı, elə də otur. Bujurun joldaş məruzəci, başləjn.

— Joldaşlar, siz zənn etməjn ki, biz jalıbnız təsərry-fatça artmısbıq; joq joldaşlar; elə dısynməjn... Baqbn, on çədval asıqça gəstərir ki, biz mədəniijətçə də artmısbıq. Dısynyn, öz kəndimizi getyryn, geryn nələr jaranbı. Bunlarn hamısbın Şura hukəmati jaradı.

(D)

§ 9. Myrəkkəv cümlələr.

1. Bahar girmiş, *amma* havalar hələ istiləsməmiş.
2. Gynəş daqların dalına girdi, *lakin* gəj işıqlıdı.
3. İzi gərmək olmaırbı, *cynki* qaranlıq idi.
4. O bilirdi *ki*, Hıseyin qajdəcaqadı.

Tarşybıq 1. Bu cümlələrdəki qara həflərlə jazılmas sızləri atın, sonra bu cümlələri sadə cümlələr halında dəftərinizə jazıb, jazdıqıbzla kitabdakıbn myqajəsə edin.

Cümlə iki çyr olur: 1) *sadə* 2) *myrəkkəv*. Myrəkkəv cümlə — sadə cümlələrin birleşməsindən əmələ gətirilir.

Myrəkkəv cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr jalıbnız vergyl, ja baqlajısbılar vasitəsilə baqlanbı.

Baqlajısbılardan əvvəl vergyl işarəsi qojulur.¹ Sadə cümlələrdən myrəkkəv cümlə jarmaq ucyn ən coq işlənən baqlajısbılar bunlardı:

¹ İki baqlajısbı olduqda, vergyl sonra qojulur.

amma — Ajbja bir gyllə sığdı, *amma* ajb jənə jıqılmadı.

ançaq — O gəlmək istədi, *ançaq* mən razı olmadım.

fəqət — Mən coq getdim, *fəqət* o hec getmədi.

lakin — Mən səni saqırdım, *lakin* sən gəlmədin.

cynki — Biz qalib gəldik, *cynki* getdijimiz jol Leninin joludur.

ki — Mən gərdym *ki*, o coq əsəbiləmişdir.

Tarşybıq 2. Aşağıdakı cümlələri dəftərinizə jazıb və lazımlı olan duqru işarələrinı qojun.

Myallim uşaqlara dedi ki sabah gəzməjə gedəcəjik. Mən o kitabı oqumaq istədim amma ələ dıymədi. Janqbn tez səndy cynki janqbn dəstəsi çiddi calıbdı. Bu gyn joldaşım Səjjarə bizə gəlmiş lakin mən evdə olmamışam. O coq nişan aldı fəqət gyllə dıy getmədi.

Tarşybıq 3. Juqarıdakı baqlajısbılar işlətmək şərtilə özynyz birər myrəkkəv cümlə dızəldin.

N y u n ə. Kitabı aqtardı, amma tapmadım.

Tarşybıq 4. Aşağıdakı sadə cümlələri baqlajısbılarla myrəkkəv cümlə halına salın.

Zəng vurulmuşdu. Tələbələr sənfa hələ girməmişdi-lər.

Mən sizə gəldim. Sən bizə gəlmədin. Kitabı oqudum. Xoşuma gəlmədi. Gyn sığmısbı. Hələ istisi joq idi. Jaz asılbısbı. Sojuqlar hələ davam edir.

§ 10. Baş və budaq cümlələr.

1. Biz daqbn zirvəsində oturmuşduq ki, hər jer gerynsyn.

2. Mən içlasa getməmişdim, cynki xəvərim joq idi.

3. Sən xəvər etsə idin, o gələrdi.

4. Biz çyqırb cətinliklə secirdik, cynki qaranlıq idi.

Təpşirəq 1. Juqarıdakı hər cümlənin əvvəlinci hissəsini jazın, sonra lazıf oları sualı dəriqat arasında jandıdan qejd edib arqasınca, bu sualıf çavavər, jəni izah edən cümləni jazın.

Hənkə cümlələr izah olunur, hankılar izah edir?

Myrəkkəv cümlədə əsas fikri bildiren cümləyə *baş cümlə* dejilir, ms.:

Hava qaralmışdı, cunki gynaş artıq vətmişdi.

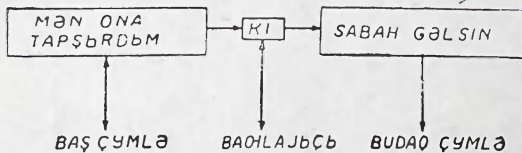
Baş cümləni izah edən cümləyə *budaq cümlə* dejilir; ms.:

Hava qaralmışdı (nə ucun?) cunki gynaş artıq vətmişdi.

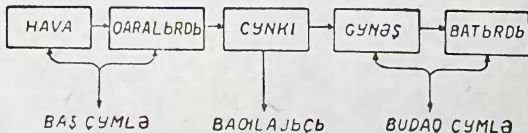
Baş cümlə ilə budaq cümlə bir-birindən *vergyllə* ayrıılır.

Təpşirəq 2. Aşağıdakı myrəkkəv cümlələrin sxemasına diqqət edin.

1. Mən ona təpşirdim ki, səvab gəlsin.

2. Hava qaralmışdı, cunki gynaş vətmişdi.

Təpşirəq 3. Aşağıdakı pərcədə baş və budaq cümlələri jazın, sonra bu daq cümlələrin altına bir xətt çəkin.

Məşədi Qədirin iki arvadı vardı ki, bir-birilə rəqabət edər-dilər: biri səvabdan təzə paltar gəjsə idi, o birisi də paltarları dəjişərdi. Biri vəşəna həna qojsa idi, o birisi də

jaqardı. Biri hamama gətə idi, o birisi də jollanardı. Buna gərə də, Məşədi Qədir bir şey alanda çət alardı ki, həc birinin yrajı sənmasən. Biri Məşədidən dərd rəng ərək istəşədi, o hər iksinə alardı.

(*Simyraq*)

Təpşirəq 4. Aşağıdakı cümlələri myrəkkəv cümlə halına salın və (*amma*), (*lakin*), (*cunki*) vəqləjəylərsən ləşlədin.

Hər tərəf aqarardı. Qar jaqardı.

Hava qaralanlıqlaşdı. Gyn vətmişdi.

Gynyn yzı gərynməz oldu. Bulud? gəşə jəjəldi. Sentjəvr əjə girmiş. Hələ istilər davam edir. Bu kitabı coq əqtarən var. Bu kitab az tarılır. Hamı paltı gəjmişdi. Həvələr sövümüşdü.

Təpşirəq 5. Aşağıdakı cümlələri jazın və durqu ləşərələrini jərli-jərində qojun.

Jağşə oqusan səni 5-ci sənfa kecirərlər.

Atları jəmləjirlər ki qyvətli olsunlar.

Gyn cəqdə amma jənə hava qəzmadı.

Bədən təvəjşəsi ilə məşquf ol ki vüçudun saqlamlaşsən. Dərsimi jağşə həzirləmişdim amma myəllim soquşmadı.

Təpşirəq 6. Bunları myqəjəsə edib myrəkkəv cümlə jərin.

Tylky və tovuq, limon və armıd, büləyl və arı, cəin və sərcə, qojun və çavavar.

Nymunə. Tylky vəhşi həjvəndər, amma tovuq ev qışudur.

Təpşirəq 7. Aşağıdakı cümlələri (*cunki*) vəqləjəylərsən ilə myrəkkəv hala salın.

Dəniz suju icməli olmur. O, aç və duzludur. Kitabı jağşə saqla. O hamıja lazımdır.

Bu kitabı tez qurtarmalıjam. Sahibi istəjir.

§ 11. Əzğə nitq.

Qontr - admiral Pisarevski ymumə eşitdirmək yzrə vələ bir əmr verdi: "*Qəşlələrdən kimsəni vuraqmatma-ly! İtaət edilmədiyi zaman atəş acmalı!*" Həmin əmri alan bəlykdən Petrov adlı bir matros cəqaraq, hamıyn

gezy qarşısında öz tyfəngini doldurdu və bir gyllə ilə Brest-Litovsq alajənyñ qaim məqamə Ştejni öldyrdy və ikinci gyllə ilə qontr-admiral Pisarevskini jaraladı.—

„*Onu həbs ediniz!*“—deyə,—zasitin qomandasə eşidildi. Lakin kimsə jerindən tərənmedi. Petrov öz tyfəngini jərə atdı və: „*Nə durmuşsunuz, albənz məni!*“—dedi. Onu həbs etdilər.

(Lenin—,1905-çi II İnqilavə haqqəndakı məruzədən.)

Tarşybyq 1. Bu parcañ dəftarinizə kecyryn və qara həflərlə jəqylməş cymlələrin kim tərəfindən sejlənilidijini haman cymlələrin sonunda dərnəqlər icində jazyn.

Başqa adatəny səzlərini olduqu kivi verən cymləjə *özgə nitq* dejilir.

Özgə nitq jazьda dərnəqçyqlar arasьnda jazьlyr. Özgə nitq avtorun səzlərindən sonra işlənirsə, əvvəlinə *qoşa neqtə* qojulur; ms.:

Qontr-admiral belə bir əmr verdi: „Qışlalardan kimsəni vuraqmamaly!“

Özgə nitq avtorun səzləri arasьna girərsə, əksərij-jətlə, əvvəlinə qoşa neqtə, axьryna isə *tire* qojulur; ms.:

Petrov öz tyfəngini jərə atdı və: „Nə durmuşsunuz? Albənz məni!“—dedi.

Özgə nitqin sonunda, jerinə gərə, sual, nida və neqtə işarələri qojulur; ms.:

Petrov dedi: „Nə durmuşsunuz? Albənz məni!“

Lenin demişdir: „Dil—bəşəri ynsijjətin əhəmiyyətli vasitəsidir.“

Özgə nitq danəşyq halьnda işlənirsə, hər bir özgə nitqin əvvəlində *tire* qojulur, dərnəqçyqlar atьlyr; ms.:

Bir zəsit bu vəziyyətdən cəqmaq ucyn:

— *Petrov, gyllə qəflətn acьldь, eləmi?—deyə sordu.*

— *Nə ucyn qəflətn? Mən çərgədən iləri atьldьm, ty-fəngimi doldurdum və nişan əldəm; məgər bu təsadüfimidir?*

— *Onlar sənin azad edilməni tələb edirlər...*

(Lenin—,1905-çi II İnqilavə haqqəndakı məruzədən.)

Tarşybyq 2. Aşarьdadakь parcañ jazьn və lazьm olan işarələri qojun.

İki aravacь bir dar kycədə rastlaşdylar. Bunlardan biri şəhərə gedirdi digəri isə şəhərdən gəlirdi. Bunlar rastlaşdylar zaman biri dedi Jol ver mən tez şəhərə getməlijəm. İkincişi Mən tez evimizə getməlijəm jol ver. Bunlar uzun zaman belə sezləşdilər. Bunların myvahəsəsini dinləjən başqa bir nəfər dedi Kim tələsirə geri dənsyn.

Tarşybyq 3. Aşarьdadakь danəşyq dərnəqçyqьsəz mysavəə şəklində jazьn.

„Qomsomolun 15 ilijini nə təhər qarşylaməşsənz.“.

„Hər çihətdə 100%“. Hansь əzək qavaqda getmişdir.

„26-lar əzəji“. Bu əzəkdə necə qomsomolcu var?“ „28“.

„Hərəsi gyndə nə qədər parьbyq jəqyr?“ „100—150 kilo“.

„Bəs digər qolxozcular nə qədər?“ „Onlar az jəqyrlər“.

„Demək, qomsomolcular qavaqçylyq rolunu ijjə edirlər“.

„Şyvhəsiz.“

§ 12. Səzyn quruluşu.

İş bizi saqьlyr, qudoqlar vurur,

İşci joldaş, həjdə, iş kəjnəjin gej.

İşə geçiksək biz, təkərlər dənəməz,

İşdə həjat var, ej işci dostum, hejl

İşdən qalan bil ki, jaşamaz, elər,

İşlə varьlyqьmyz jyksələr, gylər. (D)

Tarşybyq 1. Juqarьdadakь parcada qara həflərlə jazьlyməş səzləri bir sytunda jazьn və bunların dəjişməjən nissəsi ilə dəjişən hissələrini əjyryn.

Səzlər iki parcaja vəlynyr:

1 Kək, 2. Şəkilci.

Səzyn dəjişməjən və əsas mə'nasəny bildirən parcasьna *kək* dejilir; ms.: *iş-ci, iş-dən*.

Səzyn əjrylyqda işlənməjən, fəqət əjry-əjry səzlərin sonuna ilavə olunmaqla, jeni forma və mə'na verən parcasьna *şəkilci* dejilir; ms.: *iş-ci, iş-dən, iş-də*.

Bu misallarda „*iş*“, „*kək*“, „*ci*“, „*dən*“, „*də*“ isə şəkilcidir.

Şəkilcülərin bəziləri, cümlə daxilində olan sözlərin əlaqəsini yaratmaq üçün işlənilirlər ki, bunlara *söz-dəyişdirici şəkilci* deyilir; ms.:

Kitabın vərəqi çərildə.

Bu cümlədə (kitab), (vərəq), (çərbil) sözlərinin əlaqəsini yaratmaq üçün (*-biri*), (*-i*), (*-də*) şəkilciləri gətirilmişdir: *Kitab+bi, vərəq+i, çərbil+də*.

Bəzi şəkilcilər isə kəklərin sonuna gələrək başqa mə'nalı yeni bir söz yaradırlar ki, bu şəkilcilərə *söz-jarəçə şəkilci* deyilir; ms.:

(*Kənd*) jərəçədir. (*Kənd*) sözünə (*ci*) şəkilcisini ilavə etməklə (*kəndci*) sözünü əldə edirik ki, *kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan adam mə'nasındadır*. *kənd+li—kənddə olan adam*. *Şəhər+li—şəhərdə olan adam* v. s.

Təpşirək 2. Aşağıdakı parçanın dəftərə yazın və ondakı sözləri kək və şəkilcilərə ayırın; kəklərin əlindən bir, şəkilcülərin altından iki çəzək çəkin.

„Paris qommunası“ adına gəmi təmirat zavodunun işçilərindən Saxarenqo joldaş çəzəkdə bulunaraq demişdir:

— Bütün əməkçi xalqların məhəbbət vəsləddi, əjnəl-xalq proletariətin sevimli rəhbəri Stalin joldaş, qardaş qommunist firqələrinin doğma Mosqva'ya gəlmiş inqilabçı nymajəndələrinə bizdən atəşin qardaşlıq salamları!

(„Qommunist“ qəzetəsindən)

Təpşirək 3. Aşağıdakı cümlələrdə boş vuraqlıqları yerlərə mynasiv şəkilcüləri yazın.

Bu gün evə gələrkən anam mən... soruş...

— Bu gün necə dərs oqu...

Mən sakitçə cavab ver...

Sonra ana... mən... jəmək gətir...

Jəməkdən durarkən atam gəl... O da jəm... oturdu.

Biz səhəət etmə... başla...

Təpşirək 4. Aşağıdakı sözlərə *li, luq,-siz* söz jarəçə şəkilcülərindən qoşaraq yeni sözlər yaradıbın.

İş, əmək, kənd, dil, şəhər, adam, ot, duz, iş, əl, diş, bilik.

Nymunə. Lenin+ci.

§ 13. Şəkilcülərin jazıylıy.

— Bu gün Bikəgil bizə gələçək.

— Kim dedi?

— Dyanan aqşam ysty *kycədə goryşdyk, əhvallaşdıq*. *Ajrırlarkən dedi* ki, „sabah sizə gələçəjk. Anam da xalqamgil də gələçəklər.“

— Coq jaqış, qızım, di, başla *evi, eşiji təmizlə*.

Təpşirək 1. Bu parçada qara hərflərlə jazıylmış şəkilcüləri jarəçəyəldi olduqu sözlərlə bir jerdə dəftərə yazın, şəkilcinin jarəçəyəldi kəkün son həçasındakı sait sasin hansı nov'dan olduquna diq-qət edin.

Şəkilcülərin imlası bitişdikləri sözün son həçasında olan sait səsdən asıylıdır; son həçadək sait inçə olarsa, şəkilcinin saiti də *inçə*; qalıb olarsa, şəkilcinin saiti də *qalıb* olur; ms.:

al+də, baş+la,

de+di, təmiz+lə,

ol+du,

gyl+dy.

Bəzi şəkilcilər ahəngə tabe' olmajaraq ancaq *bir formada* jazıylı; ms.: (*gil*)—*anəmgil, nənəmgil, Qulugil;*

(*dək*)—*Bazaradək, evədək, vizədək;*

(*kən*)—*gedərkən, alarkən, vururkən.*

Şəkilcülərin bəziləri *iki formada* jazıylı; ms.:

(*lə,—la*)—*təmizlə, başla, jyklə, düzlə;*

(*də,—da*)—*evdə, bazarda, suzda, dyzdə;*

(*dən,—dan*)—*evdən, bazardan, dyzdən;*

(*ça,—çə*) *rusça, tyrkçə, miljonlarça, minlərçə.*

Şəkilcülərin coqusu *dərd formada* jazıylı. Dərd formada jazıylan şəkilcilər tamamilə söz kəklərinin axyğınç həçasından asıylıdır; əgər axyğınç həçada qalıb sait olursa, şəkilci də qalıb (*b, a və ja u*), *inçə sait* olursa şəkilci də inçə (*i, ə və ja y*) jazıylı; ms.:

Adam+bn, odun+un, qələm+in, yzym+yn.

Adam+a, qələm+ə odun+a, yzym+ə

Təpşirək 2. Aşağıdakı parçada olan sözlərdə iki və dərd formada jazıylan şəkilcüləri gəstərin.

Qolxoz.

Traqtorlar durna kivi dyzylyb,
Səfalıdır belə halı qolxozun.
Səkiə səkyr səlyn, dyzyn damarın.
Coqalır devlatı, malı qolxozun.

* *

Aq qozalar qarlar kivi acılyr,
Arpa, buqda bir tərəfdə sacılyr,
Gyndən-gynə jeni iş keçilir,
Sejlanir hej qijl-qalı qolxozun.

* *

Sosializmin toxumudur əkilir,
Əskiliklər ucurdulur, təkylir.
Qarınça tək, təsarıfyat cəkilir,
Bir yzyvydyr Aşyq Alı qolxozun.

(Aşyq Alı)

Тарсырбақ 3. Ашақьдакы сөзләгә аһәнгә ујқун дөрд нов' шәкилди артырп.

Bazar-ын	Qolxoz-ын	Xalam-ы
Ev	Siz	Başym
Kycə	Onlar	Huququm
Gəl	Papaq	Kamran
Onlar	Radio	Sabir
Qolxoz	Dəftər	Almaz
Dəniz	Yzym	Jusif

Тарсырбақ 4. Бу шәкилцләгә муvafıq сөзләр тәрвв дөфтеринизә јазып.

. дь, да, дә, gil, тәкин, дәк,
. yr, du, u, un, a, ә...кән.

Н у м и н ә: ал-дь, базар-да.

Тарсырбақ 5. Ашақьдакы сүмләләрин шәкилцләрини тәрвв, дөфтеринизә јазып.

Mən bazar gəlirəm.

Xalam bu gyn viz gələcək

Səlim şalvarı yty dyr.

Qolxoz məhsul hər gyn artır.

Yzym çana xəjiri var.

Jəj havalər isti ol

Qardaşym bir kitab al

Sabah viz gəzmə gedəcə

Sənyəymiz əla tələvə coqdur.

Gynəş daqlar dalın səqdy.

Araqclar jaşyllan cıcək acı

§ 14. İsim.

Nəvilərin,

Allahların,

Qralların,

Şahların

Əlymynə qərar jazyrbyq.

Biz hərв istəməјirik,

Hərвə hazıryb,

Joldaş fırqə!

Qанымыз,

Çанымыз,

Bytyn həjəçанымыз

Gynəşin istisilə doludur;

Bizləri qaralıbqdan işьqа сыqаран

Və hər zənciri qyran,

Son məqsədin son joludur.

Bu jolun jolcusu

Daşqын bir su,

Dənizlər kivi dalqalanan,

Dəmir qəpylardan intiqam alan

Proletar!

(S. Vurqun)

Тарсырбақ 1. Бу парцада олан инсан, çлsim, hadisə v. s. ədləryn bildiren sөzləri dөfterinizə јазып.

İnsan, hejvan və şey adlarını bildirən sözlərə *isim* deyilir; **ms:**

Əli, adam, quş, öküz v. b. k.

İsmlər cümlə icarəsində bir **coq** şəkildə olur. İsm cümlə icarəsində belə şəkillərə düşməsinə *halla*, hər tək şəklinə isə *hal* deyilir.

İsmin hallanma zamanı qəbul etdiyi şəkilcilərə *hal şəkilciləri* deyilir. Bunlar sözdəyişdirici şəkilcilərdən ibarətdir.

İsmin 7 halı vardır:

1. <i>Adlıq hal</i>	ixtisar şəkildə	A
2. <i>Jijəlik hal</i>	"	J
3. <i>Jənlyk hal</i>	"	Jn
4. <i>Tə'sirlik hal</i>	"	T
5. <i>Jerlik hal</i>	"	Jr
6. <i>Cəqəşləq hal</i>	"	C
7. <i>Birgəlik hal</i>	"	B

İsmlər aşağıdakı qajda yzrə hallanır:

Adlıq halda—xüsusi hal şəkilcisi qəbul **etmir**; **ms.:** şəhər, kitab, Kyr, dyz ... v. b. k.

Jijəlik halda—isimin axyrynçy həçasyndakı saitdən aslyə olaraq, dörd çyr şəkilci qəbul edir:

—*ə*, —*in*, —*un*, —*yn*.

Qejd. Saitlə bitən ismlərdə hal şəkilciləri ilə ismin arasına „*n*“ hərfi iləvə olunur:

ata-n-ən, quzu-n-un... kibi.

Jənlyk halda—isimlər iki çyr şəkilci qəbul edir:

—*a*, —*ə*.

Qejd. Saitlə bitən ismlərdə araja „*j*“ hərfi iləvə olunur:

Nuxa-ja; syngy-jə.

Tə'sirlik halda—isimlər, jənə axyrynçy həçadəkə saitdən aslyə olaraq, dörd çyr şəkilci qəbul edir:

—*b*, —*i*, —*u*, —*y*.

Qejd 1. Saitlə bitən ismlərdə araja „*n*“ hərfi iləvə olunur: *qap-n-ə, kirpi-n-i, quzu-n-u, yty-n-y.*

Qejd 2. „*sz*“ mystəsnə olaraq, hər yc halda „*j*“ hərfini araja əlyr:

su-j-un, su-j-a, su-j-u, v. i. ə.

Jerlik halda—isimlər jəlnəz iki çyr şəkilci qəbul edir:

—*da*, —*də*.

Bazar-da, ev-də.

Cəqəşləq halda—isimlər jəlnəz iki şəkilci qəbul edir:

—*dan*, —*dən*.

Bazar-dan, ev-dən.

Birgəlik halda—isimlər jəlnəz iki çyr şəkilci qəbul edir:

—*lə*, —*la*.

Əhmədlə, qardaşymla.

Qejd. Sonu saitlə bitən ismlər ançaq(*ilə*) qəbul edir; **ms.:** *Səjjərə ilə, Sara ilə, Qulu ilə.*

Sonu saitlə bitən ismlərin hallanması.

A	Kitas	Şəhər	Duz	Vzym
J	. + <i>ən</i>	. + <i>in</i>	. + <i>un</i>	. + <i>yn</i>
Jn	. + <i>a</i>	. + <i>ə</i>	. + <i>a</i>	. + <i>ə</i>
T	. + <i>b</i>	. + <i>i</i>	. + <i>u</i>	. + <i>y</i>
Jr	. + <i>da</i>	. + <i>də</i>	. + <i>dan</i>	. + <i>dən</i>
C	. + <i>dan</i>	. + <i>dən</i>	. + <i>dan</i>	. + <i>dən</i>
B	. + <i>la</i>	. + <i>lə</i>	. + <i>la</i>	. + <i>lə</i>

Sonu saillə m'ən isimlərin hallanması.

A	Sara	Səjjarə	Qulu	Gylly
J	„ +nbn	„ +nin	„ +nun	„ +nyin
Jn	„ +ja	„ +jə	„ +ja	„ +jə
T	„ +nb	„ +ni	„ +nu	„ +ny
Jr	„ +da	„ +də	„ +da	„ +də
C	„ +dan	„ +dən	„ +dan	„ +dən
B	„ ilə	„ ilə	„ ilə	„ ilə

İsmlər cəm formasında olduğu zaman, hal şəkilçiləri cəm şəkilçilərindən sonra yazılır. Cəm şəkilçiləri iki çyr (*lar, lər*) olduğu üçün hal şəkilçiləri də ancaq iki şəkildə yazılır (çədvələ bəq).

İsmlərin cəm formalarının hallanması.

A	Qap+lar	Ev+lər	Quzu+lar	Yty+lər
J	+bn	+in	+bn	+in
Jn	+a	+ə	+a	+ə
T	+b	+i	+b	+i
Jr	+da	+də	+da	+də
C	+dan	+dən	+dan	+dən
B	+la	+lə	+la	+lə

Təpşirək 2. Aşağıdakı parçanın dəstərinizə jəzın və isimlərin altından çyzyq cəkin.

Xalqa göstərməyə fill filban.
Kycədə gəzdirir idi hər jan.
Fil bu jərlərdə, vəllidir, olmaz.
O səvəbdən də xalq onu tanımaz.
Xalq mat-mat təzçyvb əjləjərəc,
Arqasənca gedirdi əsnəjərəc.
Bildi hardansa bunların soradıbn,
Alabaş kəsdi dəstənin qabaqybn.
Fili gərdykdə cümdu, qəşqərdə,
Ulady, basdy, hyrdu, həjqərdə.
Dedi Toplan: „A qonşu, əj Ala vəş!
Etmə rısvəjcybq, bir əzca jəvaş!
Sənmi fil ystynə mərbəldarsan?
Baq əzyn, əj jəzəq, xəryəldarsan!
Amma gər, o nəçə gedir səjməz,
Sən hyryrsən, o hec məhəl qojmaz“.

(Qrylov)

Təpşirək 3. Aşağıdakı parçada olan isimlərin hansı halda olduqlarını göstərin.

Bahar jənəcə qirmişdi. Qarlı, vəranlı qəşbn dondurucu pənçəsindən qirtulmuş olan hər şey dircəlməjə, çanlanmağa vəşləməşdy. Gəj gylr, jər gylr, insanlar gylrydy. Hər şeydə bir jənillik, vəşqalby dıjulurdu. Qəşdə isti jərlərə ucub gətmiş olan quşlar dənmiş, əski juvaların jəniden təmirə calışyrdy. Hələ cırlaq aqac vudəqlərində səq-səq oturmuş səqyrcynların səşindən qulaq tutulurdu.

(A. Şaiq)

Təpşirək 4. Aşağıdakı cümlələrdə nəqələrin jərinə mynasia hal şəkilçiləri ilə doldurun.

Sənə verdijim kitab... oqundumu? Kitab . . .
... nə jəzylməşdy? Kitab..... vəraqını çyrmə!
Bu gyn içlas... gedəcəjəm. Bu kitabı qardaşım Bəkb...
gəndərmışdir.

Təpşirək 5. Bu çədvəllərdəki isimlərin hal şəkilçilərini təpşirək jəzın və sonra, bunlar bəjydyvə divardan asybn.

Ахьгь сәмитлә битән исләр.

A	At	Ev	Ot	Dyz
J	" + bɪ	"	"	"
Jn	"	"	"	"
T	"	"	"	"
Jr	"	"	"	"
C	"	"	"	"
B	"	"	"	"

Ахьгь сәитлә битән исләр.

A	Ata	Bikə	Qulu	Hyry
J	" + nɒɪ	"	"	"
Jn	"	"	"	"
T	"	"	"	"
Jr	"	"	"	"
C	"	"	"	"
B	"	"	"	"

§ 15. Hallanmada K və Q səslərinin dəjişməsi.

Əfşan **в**ақсәдә jenə **с**icək dərir. O **с**icəji dästələjərək, masanən ystyndəki cıcəkdanə səliqə ilə dyzyr. Əfşan **о**ta **о**ɟn cıcəkli olmasən, **о**taqda **с**icəjin xoş rəngi ilə geynмәsini coq sevir.

Cicək, bahar onun ən coq sevdiji şejdır.

Tapşırq 1. Bu pәrcədə olan „**cicək**“ və „**otaq**“ isimlərini hәl sьrasь ilə dәftәrinlә jazьn.

„**Cicək**“ sezyнын sonundakь „**k**“ sәmiti ismin hansь hallarında „**j**“-ә cevrilmis?

„**Otaq**“ sezyнын sonundakь „**q**“ sәmiti ismin hansь hallarında „**o**“-ja cevrilmis?

Ismin sonunda olan „**k**“ və „**q**“ səsləri J, Jn və T hәl şəkilcələrini qәbul etdikdə „**j**“ və „**o**“ səslәrinә cevrilir; ms.:

Cicək—**cicəjin**, **cicəjə**, **cicəji**, **otaq**—**otaqɟn**, **otaqja**, **otaqɟb**.

Bir hәcәlb isimlərin sonunda olan „**k**“, „**q**“ bu qәnuna tabe' dejidir; ms.:

Oq—**oqun**, **oqa**, **oqu**, **jyk**—**jykn**, **jyкә**, **jyky**.

Tapşırq 2. Aşağıdakь ismlәrlә hallandьrәn.

Cicək	Qьşlaq
Heryk	Jajlaq
Kyrək	Oraq
Kәpәnәk	Jajlyq
Kylәk	Papaq
Kyrk	Ajaq
Jyk	Toq
Bәrk	Oɟ

Tapşırq 3. Juqarıdakь sezlәrin hәр birini hallandьrmaq şərti ilə cymilә icәrisində işlədin.

Tapşırq 4. Aşağıdakь ismlәrin, adlyq halında olanlarьnә tә'sirlik halьnә, tә'sirlik halьnda olanlarьnә a d l y q halьnә cevirin.

Kәpәnәk, jajlaqь, jajlyqь, kyrək, ajaq, qulaqь, tovuqu, jyk, beşiji, papaq, kyrkv, oraqь.

§ 16. Myrəkkəv isimlər.

Daşkəsən, Qarabaq, Aqdam, Leninqrad, qırqajaq, gynəbaqan, Kirovabad.

Tarşırəq 1. Bu sözlərin necə kəkdan əmələ gəldijini tə'lin edin.

İsimplər ja bir, ja da iki və daha artıq kəkdan əmələ gəlir.

Jalınız bir kəkdan ibarət olan isimplərə *sada isim*, bir necə kəkdan əmələ gələn isimplərə *myrəkkəv isim* dejilir.

Myrəkkəv isimplər, bir mə'na ifadə etdiji ucyn, *sirjerdə* jazıylır.

Myrəkkəv isimplər də hallana bilir; ms.:

Myrəkkəv ismin hallanması

Hal adları	Myrəkkəv isim	Hal şəkilcisi
А	<i>Suiti</i>	—
Ј	<i>Suiti</i>	— <i>nin</i>
Јn	<i>Suiti</i>	— <i>nə</i>
Т	<i>Suiti</i>	— <i>ni</i>
Јr	<i>Suiti</i>	— <i>nda</i>
С	<i>Suiti</i>	— <i>ndaən</i>
В	<i>Suiti</i>	— <i>ilə</i>

Tarşırəq 2. Aşağıdakı isimplərin icərlisindən myrəkkəv və ədələrinin əjərvə dəftərə jazın.

Bakı, Kirovabad, qarqa, dəvəquşu, Aqdam, qırqajaq, vələq, Aqdaş, Gəjcaj, Nuxa, Qarabaq, kitab, qələm, Leninqrad, əlyzjujan.

Tarşırəq 3. Aşağıdakı myrəkkəv isimpləri hallandırın.

Qarajaz, dəvəquşu, Qarabaq, danadışi, qarəquş.

Tarşırəq 4. Aşağıdakı myrəkkəv isimpləri kəklərinə gərə əjərvə.

Qarabaq, Aqdam, Aqdaş, qarəquş, qaratovuq, Daşkənd, Gəjcaj, Kirovabad, Qarajaz, dəvəquşu, danadışi, qırqajraq.

Нумунə. Qara + баq.

Tarşırəq 5. Aşağıdakı myrəkkəv isimpləri jazın.

Gynəbaqan	Stalinqrad
Şahdaq	Kirovabad
Dəvəquşu	Aqdam
Qızılquş	Aqdaş
Baqajraq	Qarabaq
Qazajaq	Gəjcaj
Danadışi	Sajqaraqojunlu
Istot	Leninqrad
Paltarasılan	Savirabad
Əlyzjujan	Sarısu

§ 17. İdarə və təşkilat adları.

Hazırda, ölkəmizdə, asan olsun—deyə bir coq ymumi, mə'lum, məşhur, bir necə sözdən təşkil olunmuş qoşma adları ixtisar surətində jazır və sejləjirlər. İxtisar surətində sejlənən qoşma isimplərin coqusu devlət və firqə idarələrinə və bə'zi vəzifələrə aiddir; ms.:

MIQ, AQ(ə)F, AŞE və i. a.

Bu adlar ixtisarsız jazılacaq zaman, qoşma ad təşkil edən hər sözyn *birinci hərfi baş hərflə* jazılır; ms.:

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Qomitəsi.

Qoşma adları ixtisarla həla salmaq ucyn aşağıdakı ysulları bilmək lazımdır:

1. Qoşma adları əmələ gətirən hər bir sözyn birinci səsi saqlanıylır, qalanları atılır; saqlanılan hərflər jənəşdirildiyə qda həca təşkil edirsə, bir söz kimi

bitişik oqunur; hərflər **vəyik** jəzblər və aralərnəna neqtə qojulmur; ms.:

*Mərkəzi İcraiyyə Qomitəsi (MIQ).
Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu (API), Azərbaycan Şura
Ensiklopediyası (AŞE).*

2. Qoşma isimləri əmələ gətirən sözlərin jəlbənz baş hərfi saqlanılır. Qalanlar isə atblər və hərfilər əz adlar ilə oqunur; ms.:

Azərbaycan Qommunist (bolşeviq) Firqəsinin Mərkəzi Qomitəsi. AQ (v) F MQ – (A), (qa), (və), (ef), (em), (qa) – (Aqəvəfemqa).

Azərbaycan Xalq Qomissarlar Şurası (AXQS).

3. Qoşma ad əmələ gətirən sözlərin hər birindən jəlbənz, birinci həçə albnər və bitişik halda həm jəzblər, həm də sejlənilir; ms.:

*Zavod qomitəsi (zavqom), fabriq qomitəsi (fabqom)
v. v. k.*

4. Qoşma ada daxil olan birinci sezyen bir və ja iki həçəsə, ikinci sezyen isə köky tamamilə albnər və bir jerdə jəzblər, bir jerdə oqunur; ms.:

*(Azərbaycan dövlət nəşriyyəti) əvəzinə (Azərnəşr),
(Pedaqoji texniqum) əvəzinə (Pedtexniqum).*

Təpşirəq 1. Aşağıdakı qoşma adlar ixtisar surətində jəzblər.

Bərdə Rəjon İcraiyyə Qomitəsi. Aqdaş Rəjon Firqə Qomitəsi. Aş. Mərkəzi İcraiyyə Qomitəsi. Azərbaycan Qommunist (bolşeviq) Firqəsinin Mərkəzi Qomitəsi. Xalq Qomissarlar Şurası. Ali Pedaqoji İnstitutu. Azərbaycan TİBB İnstitutu. Azərbaycan Lenin Qommunist Gənçlər İttifaqı. Muxtar Daqlıq Qarabaq ovləstə. Naxsəvan Sosialist Şura Cymhuriyyəti.

Təpşirəq 2. Aşağıdakı ixtisar olunmuş qoşma adlar tam şəkildə jəzblər.

Zaq. MIQ, XMQ, MIQ, RIQ, Rajqom, XQS, Azərbəlyq, Aşərnəşr, Pedtexniqum, RMS, AHIŞ.

§ 18. Sifət.

Kicik və joqsul daxməsnən səkisi yzərində *orta vojlu, saqlam, jəzbl* bir adam oturmışdu.

İri, dəri paraqəny qəslərnən uçuna qədər cəkəkək jəp-jəlbənz dyyşnyrdy.

Ətrafı dərin cizgilərlə dolu, kicik, parlaq gözlərində, qəryşyq, voz veyqlər altındakı iri, qəlyən dodaqlarında, uzunça, enli yzyndə sevinç qəqlyçmətlər ucuşurdu.

(A. Şaiq)

Təpşirəq 1. Bu pərcada *nə çyr* və ja *neçə* suallərnə çavəv olan sözləri təryən; sonra onların dəftərlinə jəzblə altından çyzyq cəkən.

Bu sözlər nəji bildirir?

Şeylərin neçəliyini bildirən sözlərə *sifət* deyilir; ms.: *Kicik, calışqan, orta vojlu, jəzbl, saqlam* v. v. k.

Sifətlər *neçə, nə çyr, hansə* suallərnə çavəv olur.

Sifətlər coq dəfə isimlərlə bir jerdə işləyir.

Sifətlə isim birleşməsinə, *sifət tərkibi*, belə isimlərlə isə *sifətlənən* deyilir.

Sifət həmişə isimdən qabaq gəlir; ms.:

Kicik daxma.

Burada „*kicik*“ sifətdir, „*daxma*“ isə sifətlənəndir.

Sifət tərkiblərində *hal* və *çəm* şəkilçilərini jəlbənz sifətlənən qəbul edir; ms.:

Qyrtmzy qələm, qyrtmzy qələmin, qyrtmzy qələmə, qyrtmzy qələmi . . . v. i. a.

Təpşirəq 2. Aşağıdakı pərcada olan sifət və sifətlənənləri geytərin.

Bu qara gözly geçə,
Yrəji sezyly geçə . . .

Durulmuş kainətnə damarlarında qəny,
Bu qara gözly geçə hejran edir insanı;
Geçə qijamcy kivi həkm edir voşluqlara,
Geçə şən, geçə qara.

Təbiət ujumuşdur, lakin buruqlar jənə
 Ujumajəv işləjir; səş, kyj salır, mə'dənə;
 Enir, qalqır jorulmaq bilməjən tulumbalır,
 Qara gəzly geçənin qojnunda hərəkət var.
 Buruqlar cinar kivi uzanır boşluqlara;

Geçə şən, geçə qaral

Qajəşlər təkərləri cəkir əzyənə sarə,
 Motorlar syr'ətindən titrədir buruqlarə,
 Qarəşyər neft cənində dalqalar, dalqalar
 Geçə şən, geçə qara.

(R. Riza)

Таршыбық 3. Ашақыдакы сәдвәл узра жуарыкы парcada olan si-
 fәt tәrkiblarinin myfrәd vә çәmlәrinin hallara salın.

Myfrәd vә çәm şәklində olan sifәt tәrkibinin
 hallanması.

Hal- lan- ma	Myfrәd		Çәm	
	Sifәt	Sifәtlәnән	Sifәt	Sifәtlәnән
A	Qьrmbьzb	vajraq	Qьrmbьzb	vajraqlar
J	"	vajraqьn	"	vajraqlarьn
Jn	"	vajraqa	"	" lara
T	"	vajraqь	"	" larь
Jr	"	vajraqda	"	" larda
C	"	vajraqdan	"	" lardan
B	"	vajraqla	"	" larla

Sifәtlәр iki çyr olur: 1—sada, 2—myrәkkәb.
 Jalənyz bir sөzdән ibarәt olan sifәtlәrә sada sifәi
 dejilir; ms.:

Kicik, iri, jaşlb, calbşqan, bojlu v. i. a.

Bir neçә sөzdән ibarәt olan sifәtlәrә myrәkkәb
 sifәt dejilir; ms.:

Orta bojlu (adam), uzun saclь (qəz) v. s.

Birçә sөzdән ibarәt olan sifәtlәр iki çyr olur:
 1—әsli sifәtlәр, 2—japma sifәtlәр.

Әslində sifәt mə'nasə verәnlәrә әsli sifәt dejil-
 ir; ms.:

Qьrmbьzb, aq, qara, jaqşь, gөzәl, kicik v. i. a.

Şәkilci vasitәsl ilә әmәlә gәtirilән sifәtlәrә japma
 sifәt dejilir; ms.:

Bojlu, jaşlb, әqilsiz, qabaqçьl, qьşlbq, jazlbq
 v. i. a.

Japma sifәtlәri әmәlә gәtirmәk ycin sөzlәrin ахь-
 ғына ашақыдакы şәkilclәr gәtirilir.

1.—lb,—li,—ly,—lu.

2.—sbz,—siz,—suz,—syz; ms.:

at-lb (adam), sәs-li (kino), yty-ly (paltar), su-la
 (jer).

duz-suz (jemәk), gyc-syz (at), ajaq-sbz (adam), sәs-siz
 (geçә).

3.—lbq,—luq,—lik,—lyk, ms.:

daq-lbq (jer), qьş-lbq (jem), plov-luq (dyly), kәj-
 nak-lik (aq), (yc) gyn-lyk (iş).

4.—qьn,—kin,—qun,—kyn; ms.:

az-qьn (adam) kәs-kin (sөz), sol-qun (gyl),
 et-kyn (sөz) v. s.

Таршыбық 4. Ашақыдакы парcada olan әsli vә japma sifәtlәri та-
 рыв алындан çызық cәkin.

Qьşyn dondurucu bir gyny idi. Sovuq çylnç kivi kә-
 sirdi. Gәjlәр matamlilär kivi qara, qalьn carşava byryn-
 mys; daqlar, cellәр kafәnlә ertylmysdy.

Qarqalar kycәlәrdә koma-koma duran camьrlь qarlar
 yzәrindә dolaşyr, qorqaq vәqşylarla nә isә arajьrlardь,
 Qalьn paltolu, başlarь, ajaqlarь mahfuz adamlar bәzәkili
 vә isti otaqlardan cьqьv pijada vә ja fajtonlar icindә ra-

hat-rahət küçələrdən keçirlərdi. Bu bəndürücü qısq, bu jandırğy sovuq onlar ucyn əjlənçədən başqa bir şey de- jildi.

(A. Şaiq)

Tarşırbaq 5. Aşağıdakı parçada olan sifət tərkiblərini tərsə dəftərlinlə jəzən.

Qarşymda iki lovhə:
Biri qara, qarqara,
Biri qızıl gyllərin
Al rənginə vojanmısq.

Biri aq rəməvqlərləp
Gəjsynə vurmuş jara.
Biri xəjir xəvərlı;
Gər, nə məqrur dajanmısq.

*

Qarşymda iki lovhə:
Kecən gynlər əjnəsq,
Sejr etdikçə onlarq,
Gəzlərimdə çanlanısq:
Ücsuz-vuçarqsqz, gənısq
Bəjaz rəməvq tarlasq,
Bir xəxtıjəz həvəsə
Qəlbim həjəçanlanısq.

(R. Rıza)

Tarşırbaq 6. Aşağıdakı jərmə sifətlərin şəkilclərini əjərd edin.

Н ы м у н ə . Ə т - л ı .

Zıvilli küçə, otlu baq, aqarçlı meşə, susuz jər, azqın adam, qavaqçıl dəstə, köjnəklik aq, leninci pionerlər.

Tarşırbaq 7. Aşağıdakı sifətləri tərtiblə sələn: sadələri bir sytunda, mürəkkəlləri əjərd bir sytunda jəzən və əsillərlinlən altından çəzəq çəkən.

Qara, əqilli, qara sacıq, gəj gəzly, jekə baş, acıq gəz, qavaqçıl, azqın, dyzçyn, ulyly, jandırğy, sarı, qıymısq, qara qaq.

Tarşırbaq 8. Aşağıdakı çymələrdə neqtələrin dutduqu jərlərə: qızıl, qara, calısqan, zərəci, staxanovcu, jaqsq, qalın—sifət- lərlindən ujqun gələnini qojun.

Mənım qardaqym ... əskərdir.

Mən dynən bazardan bir ... qarandaş aldım.

Səlım coq ... tələvədir.

... qolxozcularq mükafatlandırdılar.

Səjjərə ... qızdır.

O dynən bir ... kitab ərağır.

Sifətlər bəzi vaqt təklıkdə işlənir ki, bu zaman *həm sifət* həm də *sifətlənən* mənasın verir; ms.: *bazarda bir topal gərdym; jəni, bazarda bir topal adam gərdym.*

Burada (*topal*) səzy həm *sifət* (topallıq bıldırdıjı ucyn), həm də, *sifətlənən* (adam bildirdıjı ucyn) mənasın verir.

Sifətlər tək olduqlarq zaman həm *çəm* şəkilcisini, həm də *hal* şəkilclərini qəbul edirlər və *isim mənası* verirlər.

Qejd. Sifətlər tək işləndikləri zaman coq dəfə, *çəm* formasında olurlar.

Qırmızıqlar, aqlar... kibi.

Tarşırbaq 9. Aşağıdakı məsələrdə olan sifətlərin nə jərdə, nə mənasında işləndiklərini və ismin necənci hal şəkilclərini qəbul etdiklərini təjlin edin.

Hər oqujan molla Pənah olmaq.

Məzlumun ahi jərdə qalmaz.

Jalansın evi jandı, inənən olmadı.

Jetimə çan dejen coq olar, amma nan verən az

Dəli dəlini gəryncə, cəməqın vəjryne qısqar.

Dəliden doqru xəvər.

§ 19. S a j .

Yc əj bəndən əvvəl doqquz yaşlı Vanqa Zıqov cək- məci Aljaxinə əjird verilmişdi. O, Milad vajramı gıny- nın aqşamı jətməjird. Xozəjin və usta şajirdlərinin kil- səjə getdiklərini gəryncə, əjaqə qalqı, ustasın şqafın- dan bir işə mırəkkə və ucunu pas vasmısq bir qələm çəqartdı. Qavaqına əzilmiş, vızyımyısq bir kaqız qojus jəzmaqə başladı.

Birinci hərfi qaralamadan əvvəl, bir **necə** dəfə o qor-qa-qorqa qarşıya, pəncərəyə tərəf bağdı; hər iki tərəfində qalıblar dolu cəkmələr olan pəncərəyə əjri nəzər jetirdi və dərin bir ah səkdı.

(.Vanqa")

Tarşırq 1. Bu parçadək **necə** və **necənçi** suallarına cavab olan sözləri tapın və dəftərə yazın.

Miqdar və sığra bildirən sözlərə **saj** deyilir; **ms.:**

1, 2, 5, 15, 20, 300, 1000 və i. a.

Dilimizdə ən coq işlənən sajlər bunlardır:

1—**miqdar**, 2—**sığra** bildirən sajlər.

§ 20. Miqdar sajlər.

Miqdar sajlər şejlərin miqdarın bıldirir və **necə** sualına cavab olur; **ms.:**

Bizim məktəbdə 500 tələbə var.

Burada (**necə**) sualına cavab olan (**500**) sezy miqdar sajlərdir.

Miqdar sajlər bunlardır:

1, 2, 3, ... 10, 11, ... 15, ... 20, ... 25, ... 30, ... 31, ...

40, ... 50, ... 60, ... 70, ... 80, ... 90.

100, 200, 300, 400, ... 1000, ... 2000, ...

10.000, ... 15.000, ... 30.000, ... 100.000, ...

1.000.000, 10.000.000, ... 100.000.000 və i. a.

Miqdar sajlər, sifətlər kimi, isimlərlə birlikdə gəldikdə, həc bir şəkilci qəbul etməz; təklidə gəldikdə, həm **çəm**, həm də ismin **hal** şəkilcilərini qəbul edir və **isim** mə'nasın verir; **ms.:**

26-lar, 25-minlər; **bir**, **bir+in**, **bir+ə**... **veşdən dər-dy cəq**, **veşi yca vur** v. v. k...

§ 21. Sığra sajlər.

Sığra sajlər bir şejin sığrasın bıldirir və (**necənçi**) sualına cavab olur.

Miqdar sajlərın axyırına, jerinə gərə, —**bnçb**, —**inçi**, —**unçu**, —**unçy** və jə —**nçb**, —**nçi** şəkilcələrini artırmıqla sığra sajlər jəryılır; **ms.:**

bir+inçi, **iki+nçi**, **alt+nçb**, **on+unçu**, **dərd+unçy** v. i. a.

Qejd. Bu şəkilclərdən —**nçb**, —**nçi** sətllə bitən miqdar sajlərına ilavə olunur; **ms.:**

alt+nçb, **iki+nçi** kimi.

—**inçi**, —**bnçb**, —**unçy**, —**unçu** şəkilcələrini isə, sətillə bitən miqdar sajlərın axyırına ilavə olunur; **ms.:**

bir+inçi, **qbrq+bnçb**, **jyz+unçy**, **miljon+unçu**.

Sığra sajlər isimlərlə birlikdə gəldikdə, **hal** və çəm şəkilcələrini qəbul etməz; təklidə gəldijji zaman, həm **çəm** şəkilcəsini qəbul edər, həm də **isimlər** kimi hallanar; **ms.:**

birinçi+lar, **onunçu+lar**, **altbnçb+lar**, **ucunçy+lər**; **birinçi**, **birinçi+nin**, **birinçi+jə**, **birinçi+ni** v. v. k.

Miqdar sajlərın hallanması.

	Səttlə bitən sajlər		Səttlə bitən sajlər			
	6	2	1	4	10	40
Hallar	6	2	1	4	10	40
A	altb	lki	Bir	Dərd	On	Qbrq
J	„+nb	„+nin	„+in	„+yn	„+un	„+bn
Jn	„+ja	„+jə	„+ə	„+ə	„+a	„+a
T	„+nb	„+ni	„+i	„+y	„+u	„+b
Jr	„+da	„+də	„+də	„+də	„+da	„+da
C	„+dan	„+dən	„+dən	„+dən	„+dan	„+dan
B	„ ilə	„ ilə	„+lə	„+lə	„+la	„+la

Сыра саяларыннын hallanması.

Hallar	1-çi	3-çy	40-çy	10-çy
A	<i>Birinçi</i>	<i>Усунçy</i>	<i>Қырыңғы</i>	<i>Онинçи</i>
J	<i>„+nin</i>	<i>„+nyñ</i>	<i>„+nbyñ</i>	<i>„+nyñ</i>
Jn	<i>„+jə</i>	<i>„+jə</i>	<i>„+ja</i>	<i>„+ja</i>
T	<i>„+ni</i>	<i>„+ny</i>	<i>„+nb</i>	<i>„+nu</i>
Jr	<i>„+də</i>	<i>„+də</i>	<i>„+da</i>	<i>„+da</i>
C	<i>„+dən</i>	<i>„+dən</i>	<i>„+dan</i>	<i>„+dan</i>
B	<i>„ ilə</i>	<i>„ ilə</i>	<i>„ ilə</i>	<i>„ ilə</i>

Тарсырға 1. Ашақыдакы парсада олан саялар дөфтәре жазып, мидқар саяларыннын алтындан бир, сыра саяларыннын алтындан iki çызық сәкин.

Дәрс китабларыннын нәғри һақында.

1935—36-çy тәдрис ил иәрисиндә СШҖ-нын итәдәи, натамам орта вә орта мәктәв шәјirdәринин һәмәсьнь дәрс китабларыннын там қомплеқти илә тәмин етмәк үчүн 1935-çi илин икинçi жарысьнда һазырда план үзрә сар edilән 50 миллион пүсьхә дәрс китабындан иләвә оларақ, даһа 52 миллион дәрс китабы вә о çумладан, РСФСҖ мәктәвләри үчүн 35 миллион китабы, Қарајна СШҖ үчүн 8 миллион 600 мин китабы, Белорусия СШҖ үчүн 2 миллион 500 мин китабы, Гүрҗыстан СШҖ мәктәвләри үчүн 1 миллион 800 мин китабы, Азәрбајҗан СШҖ мәктәвләри үчүн 1 миллион 800 мин китабы, Ермәнистан СШҖ үчүн 600 мин китабы, Өзбәјстан СШҖ үчүн 1 миллион 300 мин китабы, Таҗикстан СШҖ мәктәвләри үчүн 2 јуз мин китабы, Түркмәнстан СШҖ мәктәвләри үчүн 200 мин китабы нәғри едилсин.

☞ (СШҖи ХАҖ вә YIQ (B) F MQ-нин 7 авқуст 1935-çi II тарихли қарарындан)

Тарсырға 2. Ашақыдакы саяларә çәм вә һал шәклициләри иләвә едәрәк, һалларә салып.

26, 25000

Тарсырға 3. Ашақыдакы мидқар саяларыннын сыра саяларәна севтрин.

1, 2, 3, 4, 5, 10, 20, 40, 45, 18, 19, 13.

§ 22. Зәмир.

—Ата. *бу* сөзләри *мән сәнә* нә үчүн хатырлатдырдым. билсән?! *Бунлар* ки, қоқтаньн сәһвәтиәир...

Бу ақсам ичласа гетмишдим. Иәри гирәкән бир гәр *нә* ешитдим? *Орада*, „дунјаны севирмишк, дунја ишләјәнинди“ —дејirdиләр. Әввәләр дејirdиләр: јајајан јалыньз варлелардыр. *Мин*: рә инсан *онлар* үчүн ишләјәрди; *онлар* ишә кејф сәкәрди. *Онларын* девраны кецди. *О* гүньләр бир даһа јајытмамақ үчүн биз *өз* сыраларыньз мөһкәмләдирмәјлик.

(Арази)

Тарсырға. Бу парсаһи дөфтәрә јазып вә қара һәфиләрә јазылысь сөзләрин *кими* вә ја *нәји* әвәз етмәсинә фикир верин.

Çумләдә isim, сифәт вә саяларын јерини дутан сөзләрә *зәмир* дејилир; мс.:

бу, о, siz, онлар вә *и. а.*

Зәмирләр мә'на вә вәзифәләринә гәрә *дөрд* јерә вәлыныр:

1—*шәхс зәмирләри*, 2—*ишәрә зәмирләри*, 3—*суал зәмирләри*, 4—*мыһәм зәмирләр*.

§ 23. Шәхс зәмирләри.

Қулу кишинин рәңги ақарды. Мyавинин сөзләри онун қулақында сәнләмәсьды. О, заводдан кәнар едilmәсинә гөз қавақына гәтирир, әзав сәкирди. О хејли дусынды, јенә мyавинин јанына гетмәји қарара алды.

Иди о, мyавинин отақында иди, мyавин даньсьырды:

— Қулу әми, ахыр вақтларда сәнин ишүн қоқ пис олур. Сән ипәји жоқун едирсән? Дәфәләрә тапсырмысьса да, јенә *бу* һал давам едир. Гәрыныр, сән әмәк қуввәни итирмисән. Мән белә мәсләһәт билирәм ки, сәни ишдән азад едәк, сәнә пенсия верәк.

Qulu əmi dinmir, ançaq, özünyn belə tezdən qoçaldı-
qıñb dyşynvrdy. (D)

Təpşərbəq 1. Juqarıdakı pərcədə olan zəmirləri təpən və hənki
söz'ərl əvəz etdiklərini təjlin edin.

Çymlədə insan adlarıñnən əvəzinə işlənen səzlərə
şəxs zəmirləri dejilir.

Şəxs zəmirləri ycdyr, hər birinin də *myfrəd* və
çəm forması vardır.

mən, sən, o, (myfrəd), *əiz, siz, onlar* (çəm).

Birinçi şəxs—danışan, *ikinci şəxs*—dinləjəni,
üçüncü şəxs—haqqında danışılanı bildirir.

Şəxs zəmirləri isim kibi hallanır (çədvələ bəq); ms.:

Şəxs zəmirlərinin hallanması.

Hal ad- ları	Myfrəd			Çəm		
	1-çl şəxs	2-çl şəxs	3-çy şəxs	1-çl şəxs	2-çl şəxs	3-çy şəxs
A	<i>Mən</i>	<i>Sən</i>	<i>O</i>	<i>Biz</i>	<i>Siz</i>	<i>Onlar</i>
J	" + <i>im</i>	" + <i>in</i>	" + <i>nun</i>	" + <i>im</i>	" + <i>in</i>	" + <i>bn</i>
Jn	" + <i>ə</i>	" + <i>ə</i>	" + <i>na</i>	" + <i>ə</i>	" + <i>ə</i>	" + <i>a</i>
T	" + <i>i</i>	" + <i>i</i>	" + <i>nu</i>	" + <i>i</i>	" + <i>i</i>	" + <i>b</i>
Jr	" + <i>də</i>	" + <i>də</i>	" + <i>nda</i>	" + <i>də</i>	" + <i>də</i>	" + <i>da</i>
C	" + <i>dən</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>ndan</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>dan</i>
B	" + <i>imlə</i>	" + <i>inlə</i>	" + <i>nunla</i>	" + <i>imlə</i>	" + <i>inlə</i>	" + <i>la</i>

Şəxs zəmirlərinin daha bir nov'u də var ki, bu da *öz*
səyindən ibarətdir. Bu nov' şəxs zəmiri—*ym, yn, y, —*
ymyz, ynyz, —ləri şəkilçilərinin ilavəsi ilə işlənilir; bu
zəmir *təkid* bildirir, ms.:

öz + ym, öz + yn, öz + y (myfrəd);
öz + ymyz, öz + ynyz, öz +ləri (çəm).

Öz zəmirinin hallanması.

Hal- lar	Myfrəd			Çəm		
	1-çl şəxs	2-çl şəxs	3-çy şəxs	1-çl şəxs	2 çl şəxs	3-çy şəxs
A	<i>Əzym</i>	<i>Əzyn</i>	<i>Əzy</i>	<i>Əzymyz</i>	<i>Əzynyz</i>	<i>Əzləri</i>
J	" + <i>yn</i>	" + <i>yn</i>	" + <i>ny</i>	" + <i>yn</i>	" + <i>yn</i>	" + <i>nin</i>
Jn	" + <i>ə</i>	" + <i>ə</i>	" + <i>nə</i>	" + <i>ə</i>	" + <i>ə</i>	" + <i>nə</i>
T	" + <i>y</i>	" + <i>y</i>	" + <i>ny</i>	" + <i>y</i>	" + <i>y</i>	" + <i>ni</i>
Jr	" + <i>də</i>	" + <i>də</i>	" + <i>ndə</i>	" + <i>də</i>	" + <i>də</i>	" + <i>ndə</i>
C	" + <i>dən</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>ndən</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>ndən</i>
B	" + <i>lə</i>	" + <i>lə</i>	" + <i>ilə</i>	" + <i>lə</i>	" + <i>lə</i>	" + <i>ilə</i>

Təpşərbəq 2. Aşağıdakı şeir pərcəsində olan şəxs zəmirlərinin
altından çyzyq çəkin.

Qutais.

Sən bu gyn jəniden cıcəklənirsən,
Qarşıləjəv səni baş əji əm mən,
Lakin sən ej gəzəl Qutais, dinlə:
O jaş topraqların üstə səninlə
Xəzan saqıbdakı hiçrəndan qabaq

İstəjirəm ki, bu ylvijət dolu,
Sənə qarşv dərin məhəbbət dolu
Nəqmələrim olsun bir çoşqun irmaq;
Hələ kərpə ikən dəv beşijimdən
Məni qaldıranda şad anam, həməni;
Cəlqən nəş'ələrim həj daşa-daşa,
Səmavi ertynə etdim tamaşa,

Şen genlym alarsa jeniden ilham,
Çoçuqluq vaxtımın verdiji və'di
Bəzəkli sözlərlə öziv əvədi,
Didiv parcalaram, qırğv ataram;
Lakin sənə qarış genyl sazıym
Calıv e mək usyn, vutyn arzıym,
Hanь səlīs sözlər, hanь səlīs ritm?
Kecmişim səninlə jaşajır mənim:
Fəqət arğ şəhər olmusan eü gynl
Siman başqalaşv dəjšmiş vutyn.
Geniş cellərinə jaz iji sindi,
Jeni bir rəng alır myhitin indi.
Joqalmış yfıqynın vərəmli sisi,
Durulmuş gezlərin, durulmuş qanbın,
Sən, indi sevimli, şen Gyrğystanbın
Olursan qydrətli, doqma inçisi.

(Q. Nadiradze)

Tarşybyq 3. Aşağıdakı parçada olan şəxs zəmirlərinin hansı şəxsi bildirdiyini janynda jazv.

Gynəş.

Dinləjin . . . bir az dəjənbın, mən sizə sejləjim. Siz gedirsiniz? Coç jaqşı; mən də cicəklərə, otlara sejləjə-
çəjəm.

Gezəl lalələr! Mənim gynəş haqqındakı naqlıym
dinləjin.

Qyzyım xəstə idi.

O da sizin klvi idi, gezəl lalələr, qyzyımın gezəl zy, qyzyı
sacları vardı . . .

Qyzyım xəstə idi . . .

Doqtor bizim otaqımyza qədər endi. O coç kədərli idi.
Nə usyn?

Xatırladım; o, alt qatlar sevməzdi. Qyzyıma vərğv.
Səngə divarlara gez gəzdirdi.

Burası rytuətdir,—dedi; otaqımyz dəjšdirin, qyız vol-
-vol gynəş gərsyn.

—Necə uşaqımyz var?

—Ucdyr, . . . eldylər . . . Bir qyız qaldı. Mənim qyzyıym
qorujun. O, evimizin qələbidir.

Doqtor dərman jazdı, getdi.

(Arazi)

Nymunə. Mən sizə sejləjim.

Mən (1-ci şəxs myf.) sizə (2-ci şəxs, çəm) sejləjim.

Tarşybyq 4. Aşağıdakı parçada olan „o“ zəmirlərinin isimləri ilə əvəz edin.

Qoça hələ səğdı. Ona jaqınlaşanda o qalqmaq istədi,
ləkin qalqa bilmədi. Onun dili dutulmuşdu. O, jaşarmış
gezlərilə nə isə aqtarırdı, lakin hec bir şey tapı bilməjir
və hec bir çavav ala bilməjirdi. Aqşama jaqın o eldy.
Onu haman aqarçın altında vadsərdylər, çynki, əvvələn—
jad olduqu, ikinci—oçru olduqu və gynahənb təmizləmədən
eldyji usyn bunu qəbristana vadsərməqə lazıym bilmədi-
lər. Onun janynda, pəlcəq icində jaqlıq və xəncəri tapdylər.
iki-yc gyndan sonra Ljonqa tapıldı.

(M. Çorki)

Tarşybyq 5. Aşağıdakı zəmirləri halləndərin.

Mən, əzym, siz, əzymyz, onlar, əzləri, sən, əzyn.

Tarşybyq 6. Aşağıdakı parçada Bikə ismini „o“ zəmiri ilə əvəz
edib jazv.

Bikə calışqan qyızdı. Bikə dərslərdən ə'la almışdı.
Bikə hər zaman öz işi ilə məşqul olur. Bikə özgəsinə
mane' olmur. Bikəni məktəbdə hamı sevir. Bikanin dər
sə qumması məktəbdə nymunədir. Bikə evlərində anasına
da jərdəm edir. Bikə calışdıqı kibi, istirahət də edir.

§ 24. İşarə zəmirləri.

Kərim vava, vrysyk, titrək əll ilə şimal çihatındakı
ilan qujrıquna bənzəjən kicik, qara buludu gəstərərek:
„Baq, o ilan qujrıqu kibi qara buludu gerymısynyz?
Coç zijankar bulutdur. Bu zijansız kecməjəçək“,—dedi.

Atam e'tinasız: „O bulud buradan coç uzaqdı, bizə
zijankarlıq dəjmez“,—dedi.

(A. Şaiq)

Tarşybyq 1. Bu parçada işarə usyn işlədilan və hansə su-
əbnə çavav olan sözləri tapv dəftərə jazv.

Predmet gestərmək ucyn işlənən zəmirələrə *işarə zəmiri* deyilir.

İşarə zəmirləri bunlardır:

bu, o (myfrəd),

bunlar, onlar (çəm).

İşarə zəmirləri də ismin hal şəkilcilərini qəbul edir və isim kimi hallanır (çədvələ bəq).

İşarə zəmirlərinin hallanması.

Hallar	Myfrəd		Çəm	
	<i>Bu</i>	<i>O</i>	<i>Bunlar</i>	<i>Onlar</i>
Ə				
J	„+nun	„+nun	„+bn	„+bn
Jn	„+na	„+na	„+a	„+a
T	„+nu	„+nu	„+b	„+b
Jr	„+nda	„+nda	„+da	„+da
C	„+ndan	„+ndan	„+dan	„+dan
B	„+nunla	„+nunla	„+la	„+la

Tapşırıq 2. Aşağıdakı cümlələrdə olan işarə zəmirlərini dəftərə jazın və altından çəzəq çəkin.

Bu hər zaman gylyr.

Onun gezlərində sevinç var.

Mən ondan sonra bir daha bununla rastlaşmadım.

Onun doqru seylədidini gərmədim.

Bu coq sakitdir. O işə çöşqundur.

Tapşırıq 3. Aşağıdakı işarə zəmirlərini cümlə icərisində hallandıryn.

Bu, o, bunlar, onlar.

Tapşırıq 4. Aşağıdakı şelr parcasyň dəftərinizə jazın, sonra işarə zəmirlərinin necənci halda olduqunu gəstərin.

Ordumuza.

„Bir səs gəlir uzaqdan
Dinləjirəm bəjaqdan“.
O mənə ilham verir;
Jeni bir inam verir.
O səs ruhumu oqşar;
O səs şe'rimi oqşar;
Onda ruh, onda çan var;
Onda bir həjəcan var.
O bir jyryş səsidir,
Qurtuluş nəqməsidir.
O bu jurdun həvəsi,
Qəhrəman jeni nəsl;
Şanlı Azərbajçanıñ
Qəzyl ordusunundur;
Gələcək qalibijjət,
Söz joqdur ki, onundur.

(S. Badri)

§ 25. Sual zəmirləri.

— Nənə, bu ərizəni oraja nə ucyn verirsən?

— Qulluq versinlər.

— Vaqzalda qajın oqlu nə xidmətdədir?

— Onu bilməjirəm.

— Hansı məktəbdə oqujur?

— Onu da bilməjirəm.

— Bəs, bu kaqız kimə veriləcəq?

— Nacalnikə.

— Hansı nacalnikə?

— Mən oqumuş adam deyiləm, onu sən bilirsən. Jaq-şə, sən nacalniki tanımajırsan?

— Nənə, nacalnik coqdur. Hansı nacalnikə jazılaçaq, onu bilməjilik,—dedim.

(A. Şaiq)

Tapşırıq 1. Buradakı sual cümlələrini dəftərinizə jazın və bunlardakı sual sezlərinin altından çəzəq çəkin.

Sual bildirən zəmirərə *sual zəmiri* dejilir.

Ən coq işlənən sual zəmirləri bunlardır: *kim, nə, hansə, hara, neçə, necə*.

Sual zəmirləri də hallanır və çəm şəkilcisi qəbul edir (çədvələ bax).

Sual zəmirlərinin hallanması.

Hallar	Myfrəd			Çəm		
A	<i>Kim</i>	<i>Nə</i>	<i>Hansə</i>	<i>Kimlər</i>	<i>Nələr</i>	<i>Hansələr</i>
J	" + <i>in</i>	" + <i>jin</i>	" + <i>nbn</i>	" + <i>in</i>	" + <i>in</i>	" + <i>bn</i>
Jn	" + <i>ə</i>	" + <i>jə</i>	" + <i>na</i>	" + <i>ə</i>	" + <i>ə</i>	" + <i>a</i>
T	" + <i>i</i>	" + <i>ji</i>	" + <i>nb</i>	" + <i>i</i>	" + <i>i</i>	" + <i>b</i>
Jr	" + <i>də</i>	" + <i>də</i>	" + <i>nda</i>	" + <i>də</i>	" + <i>də</i>	" + <i>da</i>
C	" + <i>dən</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>ndan</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>dən</i>	" + <i>dan</i>
B	" + <i>lə</i>	" + <i>ilə</i>	" + <i>ilə</i>	" + <i>lə</i>	" + <i>lə</i>	" + <i>la</i>

Təpşürəq 2. Aşağıdakı parçalarda olan sual zəmirlərinin altından çəzək çəkin.

Adamçəqazda vətəniz qalmadı, sordu:

— Haraja?

— Dairəja.

— Nə ucun?

— Məsəlani əjdənləşdərmaq ucun.

— Hansə məsəlani?

— Sizdən olunan bir coq şikəjetləri.

— Gedə bilmərəm, cunki joldan qalğram.

— O halda şəxsijət vərəqəni veriniz.

— O nə ucun?

— Sizin kim olduqunuzu əjrenmək ucun.

Şişman adam şəxsijət vərəqəsini cəqarəv verdi.

(A. Şaiq)

* *

O səslənən kim idi?

Kimdən idi o sədə?

Kim qacır?

Kim qovurdu?

Bu nə səsdır, əçəvə?

Bu səs haradan cəqır?

Kimin evini jəqır?

Kiminkini tikirlər?

Səjlə, kim kimi sənçməş?

Nə olmuşdur, nə xəvər?

(Aqor Aqorjan)

Təpşürəq 3. Aşağıdakı zəmirləri cümle icərisində hallandırın.

Nə, kim, hansə,

Nələr, kimlər, hansələr.

N y m u n ə. Kim gəldi? Kimi aqtarərsən? v. v. k.

Təpşürəq 4. Aşağıdakı sual zəmirlərinin çəmlərini myfrəd, myfəllərini çəm jəpən.

Kim, nələrin, hansələrdə, kimlərin, nəjə, kimlərdən, nədən, hansələrdən, hansələr ucun.

Təpşürəq 5. Neqtelərin əvəzinə mynasib sual zəmiri təpşürəq jəzən.

Bu gyn məktəvdə . . . var. Sən . . . məktəvdə oqujursan? A. Şaiq . . . dir? . . . çavav verir?

. . . oqujursan? . . . kitab cəq xoşləjərsən? Kytyvxanadan . . . kitab aldən? Bikə . . . dedi? Sənyfda zərvəci . . . dir?

§ 26. Myvhəm zəmirlər.

Myəjjənlik bildirməjən zəmirərə *myvhəm zəmir* dejilir.

Ən coq işlənən myvhəm zəmirlər bunlardır:

<i>Birisi</i>	— Birisi səni aqtarərdə.
<i>Hamb</i>	— Намь іçlasa gəlmişdi.
<i>Hərə</i>	— Hərə bir tərəfə daqылды.
<i>Hərəsi</i>	— Hərəsi bir sөz dejir.

Hər biri — Hər biri bir idarə vəşində oturur.

Bə'zisi — Bə'zisi danşырды, bə'zisi gylырды.

Kimsə — Kimsə gəldi.

Hər kəs — Hər kəs öz işindədir.

Hec kəs — Hec kəs işə qatışыр v. s.

Myvhəm zəmirler isim kibi hallanыр, ms.:

Birinin, hərənin, bə'zisinə, hər kəsə, hec kəsə,
v. v. k.

Lakin bunların coqusu çəm şəkilcisi qəbul etməz.

Qejd 1. — *Kim, nə, hansə* sual zəmirləri dəxl myvhəm zəmir jerində işlənir; ms.: *Kimi* gərdymə carə etmədi. *Kimə* dedimsə, gylды. *Kimdən* jərdəm istədimsə, yz cevirdi. *Nadən* vəns etdimsə, e'tiraz etdilər. . . və i. a.

Qejd 2. Bundan başqa (adam), (insan) səzləri də bə'zən myvhəm zəmir jerində işlənir; məsələn: *Adam* çayşыр qalыр. *İnsan* bilmir nə ejləsin.

Təpşырəq 1. Aşağıdakı parçada myvhəm zəmirləri dəftərə jazыр və altından çəzыр çəkin.

Məktəbdə bir coq tələbə var. Bunların bə'zisi calışыр, bə'zisi ojnajыр.

Myəllim sənəfdə dərs səjlədiyi zaman, kimsə danşырma-жыр, hər kəs sakit myəllimi dinləjыр. Sənəfdən cыqandan sonra, hərə bir tərəfə çəkilir, hər kəs öz joldaşыр ilə ojnajыр. Bu uşaqların arasында, jəlbənz birisi bunlara qoşulmajыр, hec kəsə ojnamajыр. Zəng jenə calыныр, hər kəs öz sən-ьна girir.

Myəllim bə'zi geçikən tələbələrə nəsihət edir və tənəf-fysyn nə ucyn olduqunu başa salыр.

Təpşырəq 2. Aşağıda neqtə qoşulmuş jərlərə mynasib myvhəm zəmirlərdən jərləşdirin.

Hejvanların hamсы vəhşi dejil, . . . ev hejvanlarыдыр. Tələbələrədən . . . calыңarsa, ilin axырında sənəfdə çal-maz . . . səni aqтарырды. Kitab istədim . . . vermədi.

Bunların . . . Əhməd kişijə gərə saqырылыш vəjəti idi.

. . . bir səz danşыр . . . dinləmir.

. . . belə getdi . . . elə getdi.

Təpşырəq 3. Aşağıdakı myvhəm zəmirləri hallandıryn.

Kimsə, hərə, hərəkə, biri, birisi, hamы.

Təpşырəq 4. Aşağıdakı zəmirlərin çəmlərini myfrəd, myfrəd-lerini çəm jəryn.

Bə'ziləri, bir para, bir coqlarы, bu biri, o birilərinin.

§ 27. Nisbət şəkilcileri.

Jataqымda ujujurdum, birdən-birə anamın jəvaşça: „Oqlum, qalq, jajlaqça gedirik“, səsinə gəzlerimi acдым. Anam vəşыр, əlləri icinə alaraq: „Qalq, oqlum! Səndən vəşça, hər kəs hazырдыр, aravamыз da gəlmiş“ — dedi.

(A. Saig).

Təpşырəq 1. (Jataqым), (anam), (oqlum), (gəzlerim), (vəşыр), (aravamыз) səzlerini kək və şəkilcilərə əjырən və bu şəkil-cilərin nə mə'nə verdiklərinə diqqət edin.

İsimin axырына ilavə olunmaqla, onun hansы şəxsə mənsub olduqunu gəstəryn şəkilcilərə nisbət şəkilciləri dejilir; ms.:

Jataq + ым.

Buradaкы ым şəkilcisi jataqым mə'nə aid olduqunu gəstərir. Ona gərə nisbət şəkilcisi qəbul edən isim-dən qabaq gələn şəxs zəmiri əksərijətlə dyşыр, mənim jataqым jerinə jataqым dejilməklə kifajətlənir.

Nisbət şəkilcilərini gəstəryn çədvəl.

Mənim	Sənin	Onun	Bizim	Sizin	Onların
Baş + ым	Baş + ын	Baş + ы	Baş + ымыз	Baş + ыңыз	Baş + (лар) - ы
Əl + ım	Əl + ın	Əl + ı	Əl + ımız	Əl + ınız	Əl + (лар) - ı
Qojun + ım	Qojun + ын	Qojun + ı	Qojun + ımız	Qojun + ınız	Qojun + (лар) - ы
Yz + ым	Yz + ын	Yz + ы	Yz + ымыз	Yz + ыңыз	Yz + (лар) - ы
Ана + ım	Ана + ын	Ана + ы	Ана + ımız	Ана + ыңыз	Ана + (лар) - ы
Nənə + ım	Nənə + ын	Nənə + ы	Nənə + ımız	Nənə + ыңыз	Nənə + (лар) - ы
Quzu + ım	Quzu + ын	Quzu + ы	Quzu + ımız	Quzu + ыңыз	Quzu + (лар) - ы
Gyzgy + ım	Gyzgy + ын	Gyzgy + ы	Gyzgy + ымыз	Gyzgy + ыңыз	Gyzgy + (лар) - ы

Таршырүк 2. Аşaқыдакы парцадa олан музьяфларьн алтындан сызык cакын вa нисaет шaкилcилерини кeклeрдeн ажр жазьн.

Н у м и н a. Агавамьз,—арава+мьз.

Агавамьз бир аласьқып аqьында дурду, ендик. Бизи кeсeдeн жарьлмьш бир аласььа алдылар. Бир анда кeнд qа-дьнларь, сочуqlарь атрафьмьзь алды.

Qадылар анамла qонушур, сeлжeшeр, гьлысьырдылар. Усаq-лар исe, сыра-сыра инци киви дьзылмьш аq дьшлерини гeстeрe-рeк, мeнимлe даньсмаq, oйнамаq истадиклерини анладьр-дылар. Мeн исeм, утаньаq вe дeqьдeqьли бир сочуq олд-уqмдан, анамьн жанына вьзылыв дурур, ара бир онларьн тeвeсьмылеринe истирак едир киви гeрыньрдьм. Атам да ала-сьььн бeжьында Кeрим вaва илe бир палаз ьзeриндe отуруб qонушурду. О гьн hava соq сыьаq idi.

(A. Saiq)

Таршырүк 3. Аşaқыдакы музьяфларь halleндырьн.

Qalamin, kitabьn, lampasь, dafьtarimiz, maktawimiz, sacьn.

Таршырүк 4. Аşaқыдакы isimlere hер yc шexs ьзrе нисaет шeкил-цисилe илава един.

Ваць, qардаш, myellim, dafьtar, kitab, paraq, ьz, joldaш, kaqьz.

§ 28. Feil.

Ejlamarəm rəhm onun gözədən aqan jəşynə,
Baqşyn əzyndən bəyjk, əz qoçu qardaşynə,
Əlsə də, *vermət* riza, şarqa *qoşa* vaşynə,
 Kafır *ola* bir nəfər, *oqutmuram*, *əl cəkin!*
Ejlamajin dəngəsər, *oqutmuram*, *əl cəkin!..*

Sasir.

Таршырүк 1. Бу парцадa qара hərfлeрlе jəzьлмьш səzlərлe аьжьрe аьр sьtьнда жазьн; икinci sьtьнда да haman səzlərлe кeк вe шeкил-цисилe аьжьрe.

Бу кeклeр нeји бидирлeр?

Иш вe hərəкəт бидирeн səzlərə *feil* дежилir. Feillərin kəky икinci шexsə aid бир işи бидирлir; ms.:

jaz (sən jaz), *oqu* (sən oqu),

al (sən al), *sil* (sən sil) v. v. k...

Feil kəkləri *əmr* və ja *xahiş* бидирлir; ms.:

bu saat get!

Rəqa ediram, sizə gəl.

Feil kəky *2-ci myfrəd şəxsə* aid əmri gəstərilir; ms.:

apar, oqu, başla... v. s...

2-ci cəm şəxsə aid əmri бидирмəк ьcьн feil kəky-нын sonuna *ən, -in, -un, -yn* və ja *ənbəz, -iniz, -unuz, -ynuz* шeкилcилeриндeн бири artьrьлir; ms.:

Myfrəd

Çəm Çəm

al *al+ən* və ja *al+ənbəz*

sil *sil+in* və ja *sil+iniz*

dur *dur+un* və ja *dur+unuz*

syz *syz+yn* və ja *syz+ynuz*

Qeјd. Sonu saitle bitən feillərdə *2-ci şəxs cəm* шeкил-цисиндeн əvvəl, kəkə бир (*j*) hərfi ilavə olunur; ms.:

Myfrəd

Çəm

Çəm

anla *anla -j+ən* və ja *anla -j+ənbəz*

dinlə *dinlə -j+in* və ja *dinlə -j+iniz*

oqu *oqu -j+un* və ja *oqu -j+unuz*

jyry *jyry -j+yn* və ja *jyry -j+ynuz*

Əmrin birinci şəxs myfrədi və cəmi *rəqa* və *xahişi* бидирлir.

Əmrin birinci şəxs myfrəd formasьnə jəрмаq ьcьн kəkə—*əm, -im, um, -ym* шeкилcилeриндeн бири artьrьлir; ms.:

al+əm, sil+im, dur+um, ger+ym. v. v. k...

Əmrin birinci şəxs cəm formasьnə jəрмаq ьcьн kəkə—*ək, -aq* шeкилcилeриндeн бири artьrьлir. ms.:

al-aq, gəl-ək.

Qeјd. Saitle bitən kəklərdə, шeкилcилeрдeн əvvəl бир (*j*) hərfi gətirilir; ms.:

anla-j+aq, dinlə-j+im.

Əmrin 1-çi şəxs myfrəd və çəmini göstərən cədvəl.

	Samitlə bitənlər	Saitlə bitənlər
Myfrəd	<i>al +bm</i> <i>vil +im</i> <i>dur +um</i> <i>yz +ym</i>	<i>anla +jom</i> <i>dinlə +jim</i> <i>oqu +jum</i> <i>syry +jym</i>
Çəm	<i>al +aq</i> <i>vil +ək</i> <i>dur +aq</i> <i>yz +ək</i>	<i>anla +jaq</i> <i>dinlə +jək</i> <i>oqu +jaq</i> <i>syry +jək</i>

Əmrin 3-cü şəxs formasınyə jarmaq ucyn, myfrəddə, kökyn üzərinə—*sin*,—*sən*,—*syn*,—*sun* şəkilciləri; çəmdə isə, myfrəd formasınyə sonuna—*lar*,—*lər* çəm şəkilcilerindən biri artırlıyır; ms.:

Myfrəd	Çəm
<i>al +sən—anla +sən</i> <i>vil +sin—dinlə +sin</i> <i>dur +sun—oqu +sun</i> <i>gyl +syn—jyry +syn</i>	<i>al +sənlər—anla +sənlər</i> <i>vil +sінlər—dinlə +sінlər</i> <i>dur +sunlar—oqu +sunlar</i> <i>gyl +synlər—jyry +synlər</i>

Tapşırıq 1. Aşağıdakı parçada olan əmr formalarınə dəftərə yazın, bunları kök və şəkilcilərə ajırlın və hansı şəxsə aid olduqlarını göstərin.

Jarıb.

Məhsullar artmağa fikir verənlər;
Jarıb sağığı qonşu elləri.
Ala vurub, rəhbərlə dəyənlər,
Unudulmaz qavarılan əlləri.

★

Əkin işlərində ciddi çalışın,
Hazırlıq işinə siz də alışıñ.

Qardaş kibi şirin-şirin danışıñ,
Atın zibilliyə aç dilləri.

★

Çərgə ilə jerlərimiz əkilsin,
Həsli olub amərlərə təkiylsin,
Kənddən-kəndə eləqriq cəkilsin,
Hər jana işləsin şosa jolları.

★

Bir el şairijəm, məktəb dylgəri,
Qolxoz işlərində sənət rəhbəri,
Az-az vardır Miskin Əli əs-ri,
Maarif jolunda işlər qolları.

(Miskin Əli)

Tapşırıq 2. Aşağıdakı feillərin şəxslərini tapın və janrlarında dəyriqlər arasında jəzın.

Bilim (), jəzım (), oqujaq ()
Gəzək (), ojnəjəm (), topləjaq ()
Gediniz (), oqujunuz (), çalışın ()
Dinlə (), dajənma (), qacmājın ()
Durun (), solsun (), acılsınlar ()
Təlməjənlər (), bil (), gərməjin ()

Tapşırıq 3. Aşağıdakı cümlələrdə olan myfrəd əmr feillərini çəm jərin.

— Əgər mənimlə joldaşsan, joldaş kibi mejdəna səq.
At qojuram, at qoj; jordan qojuram, kitan qoj; eəş adam məni işləjəndə, eəş adam sən ver. Olsun qolxoz.

Bir ajrıb jandan səzə qarşıaraq, dejirdi:

— Abdulkəliq, indi elə işlər jodqur, „varib vərəndan, çanlı çanından“—deyərlər. Sən öz qohum-qarlışınyə vəşəna jəqmışsən... haq joq, hesab joq; haməja da vejir-sən ki, artel olmuşuq, qolxoz olmuşuq. Hər kəsi bir dillə jola salırsan. Daha bəsdir... sənin fəryədaqlarıñ.

(Qantəmir)

Tapşırıq 4. Aşağıdakı cümlələrdə 2 şəxs çəmi bildirən əmr feillərini myfrəd halına salın.

Dinləjin, bir az dajənin, siz gedirsiniz, coq jaqış, mən də cıcəklərə, otlara sejləjəçəjəm.

Gəzəl lələlər! Mənim gynaş haqqındakı naqlımtə dinləjin!

(Arazi)

Calıbın, calıbmajan insanlıqın düşməndir.

Oqujun, oqumajan insan dejil.

Gylyn, ojnajın, gəzin; bunlar istirahətin myhym şərt-lərindədir.

Vaqtında juqulajın. Səhər saat jeddidə durun. Dərsə vaqtda gəlin. Myəllimi diqqətə dinləjin.

Tapşırıq 5. Əmr formalı feillərin vurqusunu jerində vuraraq, bu parcası oqujun.

Syryny dəndər covan,
Qulançardan¹ dər, covan.
Əzyn topla, əzyn je,
Bizə də gəndər, covan.

★

Jarıncıyna gir, covan.
Gənlımy dindir, covan.
Əzyn cal, əzyn saqr.
Daqlar sənindir, covan.

★

Gyllər dejər: dər məni,
Jamaçlara sər məni,
Covan joldaş, oqu sən,
Dujanlar dejər məni.

Tapşırıq 6. Aşağıdakı myfrad feilləri çəm, çəm feilləri myfrad edin.

Gəimə, gəryn, getsin, almağın, tutma, oqu, dajanma-sınlar, deməsin, gəz, dərmə, topla, gylsyn, yzməsinlər.

§ 29. Mysvət və mənfı feillər.

Solmaz.

Solmaz ə'lasıdır. O məktəbə geçikməjir. O dərslərini vuraqmajır və myəllimi jaqş dinləjir. Solmaz dəftərlərini və kitabları təmiz saqlajır. Solmaz joldaşları sevır; onlarla dalaşmajır. Solmaz ədəbiyyat dərnəjində calıdır. Burada Solmaz divar qəzetində işləjir: ləpaq jazır, qlubda işləjir və zəif joldaşlarına kömək edir.

Tapşırıq 1. Bu parçada olan feilləri taprıv əlri-əlri ilə myəjəsə edin; hansı feillər işin olduqunu, hansılar işin olmadıqını bildirir.

¹ Ot, bitki.

Bir işin jayılmış olduqunu bildiren feillərə *mysvət*, jayılmamış olduqunu bildiren feillərə isə *mənfı* feil dejilir.

Mənfı feil jarmaq ycin mysvət fe'lin sonu-na—*ma* və ja—*mə* şəkilcisi artırılr; ms.:

Mysvət feil	Mənfı feil
<i>al</i>	<i>al—ma</i>
<i>gəl</i>	<i>gəl—mə</i>

Tapşırıq 2. Aşağıdakı parcası dəftərə jazın, mysvət feillərin altından *vir*, mənfı feillərin altından iki çəzıq çəkin.

Qomsomol marş.

Mybarizik, qorqmaz hec də qəlbimiz,
Biz mətinik, mətin qomsomoluq biz.

Bajraqımız şuxdur, onda qyrur var,
Bizdə parlaq gəz var, sənmez şyur var,
Getdijimiz jolda bitməjən nur var.

Dura bilməz daqlar bizlərə qarşə,
Kecə bilməz bizi düşmən jarışə.
Dilimizdə əzbər qomsomol marşə.

Qorqutmajır bizi həm daq, həm dəniz.
Dərdə jer verməjir bu şen qəlbimiz,
Bu zəngin vətənin şen oqlujuq biz.

Biz mətinik, mətin qomsomoluq biz,
Polad fıraqımızə polad qoluq biz.

(D)

Tapşırıq 3. Bu parçada olan mənfı feilləri mysvət halı salın.

„Bilməsin, hər nəfər məni,
Qojma tanısn nə məni.
Jarıncıym sevmirəm,
Sevmir gəçələr məni.

§ 30. Fe'lin zamanlar.

M. Qjorki

M. Qjorki 1868-çi ildə anadan olmuşdur. O hələ beş yaşında ikən atası ölmüş, yetim qalmışdır. M. Qjorki 1892-çi ilə qədər çox aqır bir həyat keçirmişdir. O, maqazinlərdə şəjird, rəssam janynda xidməti, paraxodda əşpaz şəjirdi, quşcu dykənində nəkər v. s. olmuşdur.

M. Qjorki jazıbyla „Maqar Cudra“ əsəri ilə başladı.

Bu əsər proletariaty sevdiyi əsərlərdən biri oldu. O, 1905-çi il inqilavından sonra „Ana“ əsərini jazdı. Bu əsər bir çox dillərə tərcümə edildi. M. Qjorki həli-hazırda öz jarađıbylaq ilə sosializm quruçuluqunda aqktiv iştirak edir.

M. Qjorkinin əsərlərini hamı mərəqlə oqujur.

M. Qjorkinin əsərləri daima jajaçaqdyr.

Tarşbrəq 1. Juqarıdakı parcadan olan feilləri azyrn və hansı zamana aid işi bildirdiyinə diqqət edin.

Feillər şəxsə görə dəjşidji kivi, zamana görə də dəjşir.

Zaman ycdyr: *I. Kecmiş, II. Indiki, III. Gələcək.*

§ 31. Kecmiş zaman.

İşin səjlənilmə zamanından əvvəl olduqunu bildiren feillərə *kecmiş zaman fe'li* dejilir.

Fe'lin kecmiş zamanı əmələ gətirmək ucyn fe'lin 2-çi myfrəd əmr forması yzərinə, *db, — di — du, — dy* və ja *mbş, — miş, — muş, — myş* şəkilcilərindən biri artırylmaly; ms.: *al + db, gəl + di, dur + du, gyl + dy; al + mbş, gəl + miş, dur + muş, gyl + myş.*

Bu şəkilclərdən sonra fe'lin şəxs və çəm şəkilcisi gətirilir; ms.:

al-db-m, al-db-lar v. b. k.

— db, — di, — du, — dy şəkilcileri ilə jabyan kecmiş zaman fe'linə *şyhudi kecmiş, — mbş, — miş, — muş, — myş* şəkilcileri ilə jabyan kecmiş zaman fe'linə *nəqli kecmiş* dejilir (71-çi səhifədəki çədvələ baq).

Tarşbrəq 2. Aşağıdakı parcadan olan şyhudi kecmiş zaman feillərini tarıv altyndan çəzıq cəkin.

Səhət.

- Aprel inqilavı harada oldu?
- Aprel inqilavı Azərbajçanda oldu.
- Bu inqilavı kim etdi?
- Bu inqilavı işciler və joqsul kəndlilər etdilər.
- Aprel inqilavı hansı ildə oldu?
- Aprel inqilavı 1920-çi ildə oldu.
- Bu inqilavı hansı ajda oldu?
- Bu inqilavı 28 Apreldə oldu.
- Bu gyn işciler kimi qovdular?
- Bu gyn işciler qapitalist və mylkədarlar qovdular.
- 28 Aprel işcilərə nə verdi?
- Neft mə'dənlərini, zavodlar, fabrikləri işcilərə verdi.
- 28 Aprel joqsul kəndlilərə nə verdi?
- 28 Aprel topraqları joqsul kəndlilərə verdi:
- Bu gyn, tyrk qadınlarına nə verdi?
- Bu gyn, tyrk qadınlarını əsirlikdən, cədradan azad etdi, onlara məktəv və huquq verdi.

Tarşbrəq 3. Juqarıdakı parcadan olan kecmiş zaman feillərindəki *— db, — di, — du, — dy* şəkilcilərini *— mbş, — miş, — muş, — myş* şəkilcileri ilə əvəz edərək dəftərə jazın.

Tarşbrəq 4. Aşağıdakı parcadan nəqli kecmiş feillərini tarıv altyndan cizin.

Bu qoçaman cəllərin
 Illər dolu yaşında,
 Nə tarixlər kecməmiş,
 Torpaqında, daşında,
 Daqların il uzun,
 Diqqət etsən vəşində;
 İldərlər patlamış,
 Buludlar saqnaşanda,
 Bu jerin bir məhry var;
 Qazılmışdır qaşında.
 Bu jerlər işcinindir;
 Qorqmaz dəyşcünündyr;
 Şanlı Azərbajcanın
 Qəzyl ordusunundyr.
 Gələcək qalıbjət
 Səz joqdur ki, onundyr.

(S. Bədri)

Ş 32. İndiki zaman.

Məktəbdə.

Biz hər gün məktəbdə gedirik. Evdə kitabımız və dəftərimizi cəntəyə qojuruq. Məktəbdə kitabımız cəntədə, cəqə-
 cəryə, oqujuruq, dəftərimizdə jəzryə və şəkil cəkirik. Sonra dəftərlərimizi myəllimə veririk. Myəllim dəftərlərimizə və-
 qəy və vizə verir. Biz dəftərdə qələm ilə jəzryə, taxtədə
 isə viz təvəşir ilə jəzryə.

Təpşyrəq. 1. Juqarədəki pərcadan feilləri tərvək və şəkilci-
 cərinə əjryən və hansə zamanə bildirdijinə diqqət edin.

Bir işin, sejlənilmə zamanə olduqunu bildiren feil-
 lərə *indiki zaman fe'li* dejillir.

Fe'lin indiki zaman forması əmələ gətirmək
 ucyn feil kökynyn sonuna —*ir*, —*ər*, —*ur*, —*yr* şəkilci-
 lərdən birini axtarmalı; ms.:

jaz + ər, ail + ir, qur + ur, yur + yr v. v. k. 1

Qəjd. Feil sətilə itirirsə, indiki zaman şəkilcinin əmələ
 gəlmə vəzifəsini nəvəz itirir, e, ə, ö, ü hərfləri gətirilir; ms.:

dinlə-j-ir, anla-j-ər v. i. a. (gələcək vətənlə)

Kecmiş zamana gərə fe'lin dəjşməsini göstərən cədvəl.

Kecmiş zaman	Səz	Səxs	Feil köky	Zaman şəkilcisi	Səxs şəkilcisi	Feil köky	Zaman şəkilcisi	Səxs şəkilcisi	Feil köky	Zaman şəkilcisi	Səxs şəkilcisi	Feil köky	Zaman şəkilcisi	Səxs şəkilcisi
Naqlil kecmiş	Gal	1	Gal	—miş	—əm	Al	—miş	—əm	Dur	—muş	—anı	Ger	—müs	—əm
		2	Gal	—miş	—ən	Al	—miş	—ən	Dur	—muş	—ən	Ger	—müs	—ən
		3	Gal	—miş	—i	Al	—miş	—i	Dur	—muş	—uq	Ger	—müs	—yik
Naqlil kecmiş	Gam	1	Gal	—miş	—in	Al	—miş	—in	Dur	—miş	—ən	Ger	—müs	—in
		2	Gal	—miş	—in	Al	—miş	—in	Dur	—miş	—ən	Ger	—müs	—in
		3	Gal	—miş	—in	Al	—miş	—in	Dur	—miş	—ən	Ger	—müs	—in
Şyhudi kecmiş	Gam	1	Gal	—miş	—in	Al	—miş	—in	Dur	—miş	—ən	Ger	—müs	—in
		2	Gal	—miş	—in	Al	—miş	—in	Dur	—miş	—ən	Ger	—müs	—in
		3	Gal	—miş	—in	Al	—miş	—in	Dur	—miş	—ən	Ger	—müs	—in

Gələcək zamanın dəyişməsinə göstərən cədvəl
(səmtlə bitən feillərdə)

Saj	Şəxs	Feil köky	Zaman şəkilcisi	Şəxs şəkilcisi	Feil köky	Zaman şəkilcisi	Şəxs şəkilcisi
Myfrəd	1	Gəl	açə(k)j	—əm	Al _ə	—açə(q)q	—am
	2	Gəl	—açək	—sən	Al	—açaq	—san
	3	Gəl	—açək	—	Al	—açaq	—
Çəm	1	Gəl	açə(k)j	—ik	Al	—açə(q)q	—bq
	2	Gəl	—açək	—sınız	Al	—açaq	—sənbz
	3	Gəl	—açək	—lər	Al	—açaq	—lar
Myfrəd	1	Gəl	—ər	—əm	Al	—ar	—am
	2	Gəl	—ər	—sən	Al	—ar	—san
	3	Gəl	—ər	—	Al	—ar	—
Çəm	1	Gəl	—ər	—ik	Al	—ar	—bq
	2	Gəl	—ər	—sınız	Al	—ar	—sənbz
	3	Gəl	—ər	—lər	Al	—ar	—lar

Fe'ilin gələcək zamana görə dəyişməsinə göstərən cədvəl
(səmtlə bitən feillərdə)

Saj	Şəxs	Feil köky	Zaman şəkilcisi	Şəxs şəkilcisi	Feil köky	Zaman şəkilcisi	Şəxs şəkilcisi
Myfrəd	1	Dinlə	—jəçə(k)j	—əm	Anla	—jaçə(q)q	—am
	2	Dinlə	—jəçək	—sən	Anla	—jaçaq	—san
	3	Dinlə	—jəçək	—	Anla	—jaçaq	—
Çəm	1	Dinlə	—jəçə(k)j	—ik	Anla	—jaçə(q)q	—bq
	2	Dinlə	—jəçək	—sınız	Anla	—jaçaq	—sənbz
	3	Dinlə	—jəçək	—lər	Anla	—jaçaq	—lar
Myfrəd	1	Dinlə	—jər	—əm	Anla	—jar	—am
	2	Dinlə	—jər	—sən	Anla	—jar	—san
	3	Dinlə	—jər	—	Anla	—jar	—
Çəm	1	Dinlə	—jər	—ik	Anla	—jar	—bq
	2	Dinlə	—jər	—sınız	Anla	—jar	—sənbz
	3	Dinlə	—jər	—lər	Anla	—jar	—lar

Tapşırıq 1. Aşağıdakı parçanı dəftərə yazın və gələcək zaman feillərinin altından çəyq çəkin.

Kirova.

And icirik deşyndə parlayan ildəzlərə
And icirik dynjada bəyək olan dijaral

Sənin şanlı yolunla gedəcəyik iləri:
 Əməlinlə dənəçək kainatın təkəri.
 Əmirinə bəqəli olan işi tamamlayaraq,
 Gələcəyik iləri, dik daqlardan aşaraq.
 Adın qəzəl xətlərlə gəzəcəyəm əsrləri,
 Açılaçaq adınla istiqbalın sirləri;
 Əlməz qəjən həyatda əvədi jəşəjaçaq,
 Həyat myvəgəzəmiş səni unutmajəjaçaq.
 Səqməjəjaçaq bu əlym əsrlərin jəşəndan,
 Jərlərdə, gəjlərdə jəs, budur şe'rimdə jəs var,
 Bir zəfər xəzinəsi itirdi bəyək dijar,
 Gənyllərdə, uqursuz alcaq xain qətilə,
 Əsir qəzəv qəlyəncəli nifrətin ruzigarə,
 Həzrin dərijəsə kivi çəşən bu səjəz kytlə,
 Oqumuşdur rəzilə son amansəz qəragə.
 Əziz Serqej, bu əlym unudulmaz olaçaq!
 Matəminə qəşulub arzənlə jəşəjaçaq.

(H. Natiq)

Təpşəbrəq 2. Aşağıdakı parçada olan feilləri təpən və zaman-
 ы (kecmiş) bir, gələcəyi iki, indiki zamanı uc çəzəqlə) işə-
 rin.

Lenin.

Məzlum millətləri azad ejlədin,
 Qojdun bu çihanda nişanə, Lenin!
 Jəni jəşəjəşə içad ejlədin,
 Əski gyny verdin tufana, Lenin!

* *

Qjəncə kivi coq-coq məktəv səcildə,
 Sərraflar bulundu, gəvhər səcildi,
 Qjəm, qjyssə səkildi, nəşə səcildə,
 Əvvəllər əqləjan insana, Lenin!

* *

Məhəvvətin var Səfdərin çənənda,
 Qjovqə əzy qəjnar, çəşar qənənda,
 Jəqən dostlar, anləjanlar jənənda,
 Səzrin nəsihətdir, inan, a Lenin!

(Aşəq Səfdər)

Təpşəbrəq 3. Aşağıdakı feil köklərindən myxtəlif zamanlar
 dızəldin.

Qaz, səp, başla, işlə.

Təpşəbrəq 4. Aşağıdakı cümlələrdə neqtələrin jərlinə mynasib
 zaman şəkilcisi jəzən.

Mən 7 nymrəli məktəvdə oqu. . . . Sən gələnlə il oqu. . .
 Mən bu kitabı coqdan oqu. . . . Mən jəzəmə bir saat
 əvvəl bitir. . .

Traqtorcu traqtorunu jəz əkinlə coqdan hazırlə. . .
 Sən səbah səhərə ged. . . . mi? Dyzınçəli adam boş
 qəzməz, hər zaman calış. . .

§ 34. Məsdər.

Jərgə.

Ycynçy qrupda dərslər qurtardə. Uşaqlar sənyəfidən
 səqarkən divar qəzətini gərdylər. Onlar orada oqudular:

Ycynçy qrupu səqərgərgə.

Biz dərdynçy qrup ycynçy qrupu jərgə səqərgərgə.
 Şərtlərimiz:

1. Dərsə gəçikməmək.
2. Dərs buraqmamaq.
3. Sənyə təmiz səqləməq.
4. Dərsləri jəqşə hazırləməq

Ycynçy qrup içləs qurdu. Uşaqlar bu səqərgərgə myza-
 kərə etdilər. Şərtləri qəbul ələdilər. Bir gyny sonra ycynçy
 və dərdynçy qrup jərgə myqəvələsi jəzəv imzələdilər.
 Sənyə ar jərgə başləd.

Təpşəbrəq 1. Juqarıdakı parçada—*maq*,—*mək* şəkilcisi ilə bitən
 feillərə diqqət edin.

Bunlar zaman və şəxs gəstəririmi?

Zaman, şəxs və kəmiyyət bildirməyən feillərə *məsdər*
 dejilir.

Məsdər jərpəmə ycyn feil köklərinə—*maq* və *ja*—*mək*
 şəkilcilərindən biri gətirilməli; ms.:

oqu—*maq*, *gəz*—*mək*•v. v. k.

Məsdər ismin hal şəkilcilərini qəbul edərk hal-
 lənyr.

Məsdərin hallanması.

A	Almaq	Gəlmək
J	Almaqın	Gəlməjin
Jn	Almaqə	Gəlməjə
T	Almaqı	Gəlməji
Jr	Almaqda	Gəlməkdə
C	Almaqdan	Gəlməkdən
B	Almaqla	Gəlməklə

Təpşirəq 2. Aşağıdakı parçada olan məsdərlərin altından çə-
zıq cəkin.

1. Jeri jumşaltmaqdan məqsəd topraqın rıtuətini saqlamaq və suvarmağı azaltmaqdır.

2. İşi jaqşə bilmək və vəcaırmaq rətbəq məhsulunun artması deməkdir.

3. Rətbəqın vəjyməsi ucın birinçi şərt jeri vəcaırmaq, toxalamaq və qultivator vasitəsi ilə jumşaltmaqdır.

4. Coq su vermək, jaqşə işləmək rətbəq məhsulunu artıra bilər.

5. Topraqı gıvrələmək və bu vasitə ilə ona qidalı məd-
dələr vermək lazımdır.

6. Jeri gıvrələməkdən məqsəd, onu mınəit etməkdir.

Təpşirəq 3. Aşağıdakı feil köklərini məsdər formasına salın
və hallandırın.

İc, uc, jyksəl, calış.

Təpşirəq 4. Aşağıdakı cümlələrdə feilləri məsdər formasına
salın və dəftərinizə jazın.

Calış. . . hər bir insanın vəzifəsidir.

Oqu. . . gözəl şeydir.

Jaşa. . . ucun calışmaq lazımdır.

Savadsızlıq 100% ləqı et. . . bizim jaqın vəzifələri-
mizdəndir.

Bizim məqsədimiz qommunizm cəmijjəti qur. . . dır.

§ 35. Jardımcı sözlər.

Dilimizdə bəzi sözlər var ki, bunlar ajrəbləqda işlə-
nəz və məna daşmaz. Bu kimi sözlər ajrə-ajrə kəlmə
və ja cümlələri bir-birinə baqlajır, ja da sözlərdən sonra
gələrek, mınasəbat v. s. bildirir. Belə kəlmələr *jardımcı*
sözlər adlanır. Jardımcı sözlər dərđ çırdır:

1. *Baqlajıçı*, 2. *Qoşma*, 3. *Nida*, 4. *Zərflik*.

§ 36. Baqlajıçı.

Bir ajdan sonra biz jenə bu ajnən dəlinçə getdik,
amma onu eldyrmək mənə qismət olmadı. Ajb myhasərə
olunduqu jərdən cəqmajırdı, ətrafı gəzir və dəhşətli
səslə vaqırdı. Axdırda, Demjan, onu eldyrdı. Bu ajnən
alt cənəsi və bir dişi mənim atdıqım gıllə ilə zədələn-
mişdi.

Bu ajb coq vəjykdy və coq gəzəl dərisi vardı. Mən
ondan ujuq qajırdım və bu ujuq mənim otaqımdadır.

(L. Tolstoj)

Təpşirəq 1. Bu parçanı dəftərinizə jazın; sonra cümlələri və
həmçins yzvləri bir-birinə baqlajan sözləri təpş altından çəzq cə-
kin.

Ajrə-ajrə kəlmə və ja cümlələri bir-birinə baqlajan
jardımcı sözlərə *baqlajıçı* dejilir; m.s.:

Səjjarə və Zəki gəzməjə getdilər.

Məktəbə getdim, amma onu gərə silmədim v. b. k.

Dilimizdə ən coq işlənən baqlajıçılar bunlardır:

1. **və** —Səlmə, Çəvər və Dilərə gəzməjə getdilər.
2. **də da** —Dərs hazırlamaqə Biki də gələcək, Qasım da.
3. **həm** —Həm mən zərəacləm, həm o.
4. **gah** —Atlar, ökəzilər kotana gyc verir.
Gah jərlijir, gah jəqılır, gah durur.

(Sasir)

Təpşərbəq 1. Buradakı (ax), (ej), (vaf) sözlərinə diqqət edin. Bunlar nəji bildirir?

Hiss (şadlıq, qəmginlik, təəccüb, qorqu v. s.) bildirən jərdəməc səzlərə *nida* dejilir.

Umumijəttlə nidalardan sonra *vergył* qojulur; lakin uçadan səjlənilən nidalardan sonra *nida* işarəsi də (!) qojulur; ms.:

Aman!...

Ax! Ax! Nə jaqşə oldu, iş dşdy öz-özündən, Əlləşməmiş qurtardəq zəhmətdən aj çan, aj çan!

(*Səbir*)

Dilimizdə işlənən başlıca nidalər bunlardəy:

1. *Təəccüb bildirənlər:* (*pəho, pəh-pəh, oho, və, vəj, həj-həj*).

2. *Həsərət bildirənlər:* (*ax, həj-həj, həjhat*).

3. *Şadlıq bildirənlər:* (*Ura*).

4. *Nifrət bildirənlər:* (*ifı*).

5. *Dərd bildirənlər:* (*oh, ah, uf, həjhat, vaf*).

6. *Caqıbrəş bildirənlər:* (*ej, həj, aj, a*).

Təpşərbəq 2. Juqarədəkə nida səzlərinin hər birini bir cümlə ərisində işlədin.

N y m u n ə. Pəho, coqdanmş buradasan?
Uf, yəjtm partləjrl

§ 39. Zərflik.

Bir işin nə zaman, nə cür icrə olunduğunu bildirən və axırlar dəjşməjən jərdəməc səzlərə *zərflik* dejilir.

Zərflik mənalara gərə bir coq nov'lara ajrəylər.

1. *Zaman bildirənlər:* *indiçə, tezçə, geç-geç, tez-tez, hələ, hələ, həmişə, vəzən v. s.*

Bunlar *nə vaqt, həcən* sualına çavav olur.

2. *Tərzi-hərəkat bildirənlər:* *Stalinçəsinə, solşevikçəsinə, gylə-gylə, javaş-javaş, bərdən-birə v. s.*

Bunlar *nəçə* sualına çavav olur.

3. *Miqdar bildirənlər:* *xejli, coq-coq, az-az, birə vəş, birə on v. s.*

Bunlar *nə qədər* sualına çavav olur.

4. *Nəfi bildirənlər:* *xejr, joq, əsla, qə'ijjan, həc v. s.*

5. *Sual bildirənlər:* *hənsə, nəçə, nə cür, nə ucun, həcən, niyə v. s.*

6. *Təsdıq bildirənlər:* *əlbəttə; təbii, şybhəsiz, doq-rudan da v. s.*

Təpşərbəq 1. Aşağıdakı parçanı jəzən və zərfliklərin altından çəzəq cəkin.

Bu gyn bir Maj vəjratmədəy. Hər jərdə çərtməz vəjratçılar dalqalanəy. İşçilər, məktəbililər gylə-gylə, oquja-oquja kycdən gedirlər.

Kytlə getdikçə artəy.

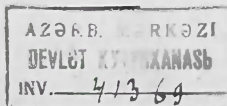
Baq nəçə gedirlər. Nymajışçilərdə, şybhəsiz, ruh jyk-səkliji var. Kytlə əsla dəjanmşy, daima hərəkat edir, su kivi aqy.

Təpşərbəq 2. Aşağıdakı cümlələrdə vəş buracılıms jeri dərnəq arasındakı zərfliklərin mynasibi ilə doldurun (tez-tez, javaş-javaş, vəzən, gylə-gylə, xejli, həcən, nə ucun, az-coq, əsla, jənə, əlbəttə).

Məktəvdə...içlas olur. Qlıva gedək...vızə gəl. Bu səz-lər dejiv o...oturdu.

Şərifə...oqujur. Sən...jəzərsən.

Mən...gedirdim?... getdim?... gəzlədim, o gəlmədi. Belə olacəqəny...bilmirdim. O... gələçəkdir...

MYNDƏRİÇAT

§§	Səh.
1. Sual və nəqli cümlələr	3
2. Nida cümləsi	5
3. Cümlə yzvləri	7
4. Xitab	11
5. Bir neçə müstədalı cümlə	14
6. Bir neçə xəbərlil cümlələr	17
7. Həmçins izah edicilər	20
8. Əmr uldırən cümlələr	23
9. Myrəkkəb cümlələr	24
10. Baş və audaq cümlələr	25
11. Əzğə nitq	27
12. Səzın quruluşu	29
13. Şəkilclərin jəzbləşmə	31
14. İsim	33
15. Hallanmada K və Q əsərlərinin dəjlişməsi	39
16. Myrəkkəb isimlər	40
17. İdarə və təşkilat adları	41
18. Sifət	43
19. Səj	47
20. Mıqdər səjləri	48
21. Sıra səjləri	48
22. Zəmir	51
23. Şəxs zəmirləri	51
24. İşarə zəmirləri	55
25. Sual zəmirləri	57
26. Mybham zəmirlər	59
27. Nisbət şəkilcləri	61
28. Feil	62
29. Mysbət və mənfii feillər	66
30. Fe'ilin zamanları	68
31. Keçmiş zaman	70
32. İndiki zaman	73
33. Gələcək zaman	73
34. Məsdər	77
35. Jərdəmcə səzlər	79
36. Bağlajəçə	79
37. Qoşma	80
38. Nida	81
39. Zərflik	82

Redaqtorları: İ. Həsənov
A. Şərifov
Texredaqtoru: Z. Aqajev

İstehsalata verilmiş 23/V—1936. Cəpə İmzələnməş 11/VI—1936. Cəp İstl 51/4. Kağız formatı 62×94₁₆. Bir cəp İstində getmiş hyrufat 40.320. Baş Mətbuat Mydrilriş Myvəkkillijli №3274. Azərnəşr №273₁₈. Tiraz 55000. Sifariş №434.

Azərnəşr mətbəəsində basıldı. 26-lar adına „Kitab Sarajı“, Bəkb, Əli Bəjramov kycəsi.

75 qər.

Çildi 45 qər.

ДЕМИРЧИ-ЗАДЕ А.

ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК
ГРАММАТИКА И ПРАВОПИСАНИЕ
для начальной школы

ЛЗЕРНЕСР

Учебно-Педагогический отдел

Баку — 1956